

MGA BINALAYBAY

NI

JOSE RIZAL

1869-1896

N
H
I

003679

RC
899.2103
Si69
1961 v.3
4008

A
921
R528
1961

Mga Pabantala sang
HUBON PUNGSUDNON SA ISA KA GATOS KA
TUIG NGA PAGSUKAT NI JOSE RIZAL

MGA SINULATAN NI JOSE RIZAL

TOMO III

MGA HINIMOAN SA PAGSULAT

Nahauna nga Libro

MGA BINALAYBAY

Ni

JOSE RIZAL

PABALHAG SA ISA KA GATOS KA
TUIG NGA PAGSUKAT

Manila
HUBON PUNGSUDNON SA ISA KA GATOS KA TUIG NGA
PAGSUKAT NI JOSE RIZAL
1961

PANGUNANG TINAGA

Ang isá sang mga nagapakilala sang kapín sa kinaandan nga ikasaráng sa panumdoman ni Rizal nahibal-an sa iya madamo nga sinulatán. Sa madamo nga tawhanon nga pagsulondan nga iya gintuman, nahibal-an naton nga tanán nga sa mga pagsulát siá nakapakita sing labí nga huyóg labí na gid sa binalaybay; "Anó ang bilí, ginsilíng ko, (Rizal), sang malaut nga palad nga ginahambal nila nga amó ang kaupod tubtob sa katubtoban sang mga isbing? May butáng nga labí pa katam-is sangsa binalaybay kag kapín pa kasubo sangsa mamalá nga pagka-butangnon sang mga tagipusuon nga ginpatig-a? Gani nga si Rizal yadto, nga kutob sa panuigón nga waló ka tuig, nakasulát na sing isá ka binalaybay sa tinagalóg kag siá man yadto'ng tubtob sa ganhaan sang iya kamatayon nakahimo sang iya Katapusan nga Panghunahona.

Nagapakigbuylog kami kay Retana kag ayhan sa ibán pa nga si Rizal indí mapaanggid sa Labíng' maayo nga nobelista, bisán sa labíng' maayo nga mamalaybay, bisán sa labíng' maayo nga mamaragtas, pintor, eskultor, optalmólogo kbp., indi; wala sing nagapati nga siá nangín-amó sina, bisán si Rizal, nagapati kami, nga kon kis-a naghunahona siá nga mangín-amó sina, apang siá may ibán nga tinutuyo sa kinabuhí; apang sanglit nahibal-an na ang kinaugali ni Rizal, indi kami magpangahás sa pagduhadoha nga siá nangín-isá sang mga labíng' maayo kon gintinguhan niya nga mangín-amó siá, sa maskin diín siní nga mga sangá sang ihibalóng' tawhanon.

Sa siní nga Tomo III sang balagubay, nga may duha ka bahin, ginabantala namon ang tanán niya nga binalaybay, subong man ang ibán sa dinalayday nga tunay nga sulatnon sing sari, nga ginbilin sa isá ka tomo ang sa saring' pangpolítika, pangmaragtas kag pangtuluohan. Wala'y sapayán nga yana tanán ginabilang namon nga lunsay sulatnon, apang, matalupangdan, nga ang kadamoan sina, subong sa ibán nga mga sinulatán niya, ang kahayagán sang kaisipán nga naunáy sa iya, ang pungsod nga sa hilway ginahambal, ukón sa palaanggirán. Ina tanán ginpamatuoran nga iya man mga sinulatán nga wala pa sadto masapwi nga iya subong sang ibán nga ginlakíp bilang iya ni Rizal nga sa nagkalainlain nga mga kasaysayan sang mga libro nakita namon nga indi iya.

Sa sini nga mga sinulatán, labí na gid ang sa dinalayday, may madamo nga nakulang. Iní amó ang mga sinulatán nga wala matapos ukón nga bahin lamang nga ang ila mga sugpon indi na makita.

Ang paglubad sining sinulatán ginhimo ni Gg. Isidro Escare kag natapos sang 15 sa Hulyo, 1959.

ANG SULOD

Pamihak

PANGUNANG TINAGA -----	B
Sa Akon mga Kaupod sa Pagkabata -----	1
Ang Una Kong' Balatyagon -----	2
Pangibulahan -----	3
Handumanan Sa Akon Banwa -----	4
Sa Batang' si Jesus -----	6
Ang Pagpalayag -----	6
Ang Inaway, si Urbiztondo, Kalahadlukan sa Jolo -----	8
Kag si Elcano nga Katsila, ang Una nga Nakalibot sa Kalibutan ----	10
Ang Pagkabihag kag ang Pagdaog -----	11
Madinalag-on nga Pagsulod sang mga Haring' Katoliko sa Granada --	13
Paghangpanay nga Mahirop sang Pagtuluohan kag sang Pagtulon-an -	18
Tungod sa Pagtulon-an Nagabaton sing Katinaran ang Banwa -----	19
Daku nga Kalipay sa Daku nga Kalisod -----	22
Ang Pagkabaganihan -----	27
Si Colon kag si Juan II -----	29
Si Abd-El-Azis kag si Mahoma -----	30
Sa Lanubong' Pilipinhon -----	33
Sa Filipinas -----	35
Kay Birhen Maria -----	36
Sa Luyo sang Pasig -----	37
Kay L. T. P. Pablo Ramon, T. J. -----	52
Paalam kay Leonor -----	53
Ginapangayoan Ako sing Binalaybay -----	54
Sa kay Gn. C. O. kag R. -----	56
Ambahan sa Pangabudlay -----	57
Sa mga Bulak sang Heidelberg -----	58
Ambahanon ni Maria Clara -----	60
Sa Akon -----	61
Kundiman -----	65
Ang Tubig kag ang Kalayo -----	66
Bulak sa Tunga sang mga Bulak -----	67
Kay Don Ricardo Carnicero -----	68
Ambahan sa Talisay -----	71
Ang Akon Palahilwayan -----	73
Kay Josefina -----	80
Ambahanon sang Manoglagulad -----	80
Katapusan nga Paalam -----	82
Si San Eustaquio nga Tigbatas -----	87
Kundiman kag Kundiman -----	169
Si Cervantes sa Argamasilla de Alba -----	170
Tipik sang Isa ka Binalaybay ni Rizal -----	178
Ang Bag-ong' Tuig (Tipik) -----	179

SA AKON MGA KAUPOD SA PAGKABATA⁽¹⁾

KON nagahigugma sing tunay ang banwa sang hambal nga amo'ng ginbugay sang Diwa, sia magahimud-os man sa kaluwasan nga subong sang pispis sa kahitaasan.

KAY tungod sa ila hambal ginahukman mga banwa, danay,⁽²⁾ mga ginharian; tagsang' banwahanon subong sang iban tinugang' mga anak sinang' kaluwasan.

HAMBAL tang' tumandok ang gapasipala malain sa sapat, isda nga malangsa, gani nga bagay gid higugmaon sing pilit subong sang iloy gapalangga'y himpit.

HAMBAL nga tagalog sang latin kasubong, kinatsila, ingles; nga sang anghel pulong, kay ang Makaako sa tanan gabantay sia sina sa aton amo'ng nagbugay.

ANG aton nga hambal sang iban kasahi nga "may kaugalingon nga tigbato, ugali," nga sa sakayan sa unos naalimunaw sa gab-i sang mga panahon sa linaw.

(1) Hilway nga lubad, gikan sa tunay nga tinagalog, ni Gg. Epifanio de los Santos Cristobal.

Sinulat ni Rizal ini nga binalaybay sa Calamba sang 1869, sang halos pa lamang sia walo (8) ka tuig. Talupangdi ang panghambal sang isa ka bata, nahanungod sang banwa, sang kaluwasan, nga ang mga banwa ginahukman sa ila hambal, nga ang aton hambal sa unos naalimunaw (colonizacion) ...

Ang tunay nga hwad sini nga binalaybay nasunog sang panahon sang paglwas sang Manila.

Ang mga hwad naggulowa sa mga masunod:

1. Cruz, Herminigildo: "Kung sino ang Kumatha ng Florante," Manila, 1906, pp. 187-188. (Tinagalog)

2. Gwekoh, Sol. H.: "Poesias del Dr. Rizal", pp. 7-8 (Kinatsila)

3. Philippine Review, Enero 1917. (Iningles)

4. Philippine Review, Dis. 1916. (Kinatsila ni Epifanio de los Santos)

5. Tolentino, Guillermo E.: "Ang wika at baybaying Tagalog," p. 175. (Tinagalog)

6. Veyra, Jayme C. de: "Poesias de Rizal," p. 1. (Kinatsila)

7. Zaide, Gregorio F.: "Jose Rizal, Life, Works and Writings," p. 264. (Iningles)

(2) Danay — region sa kinatsila.

ANG UNA KONG' BALATYAGON⁽¹⁾

NGAA man nagaalisngaw sing matuyom
gikan sa gukop hamot nga dalisay
sang mga bulak nga puno'y kaamyon
sining' adlaw sang pandot kag kalipay?

KAG ngaa sa talon nga mahanahay
mahadunggan ang matam-is nga amba
nga ang huni nagakaangay-angay
sa tunog sang arpa ni Pilomena?

NGAA sa malum-ok nga hilamon
ang mga pispis upod sa pagdapyay
sang hangin sila nagahulonihon,
galuksolukso sa sanga'g sanga?

KAG ngaa ang masinaw nga busay
nagahuganas nga may katam-isan,
ginaduyan sang hangin nga nagaynay
nagailig sa tunga'ng kabulakan?

NGAA makita ko sa Sidlangan
nga labing' maanyag kag nagakudangdang
nagapagawa'ng aga nga bulawan
sa tunga'ng kapula sang iyang' agtang?

KAY sa karon ila ginasaulog
ang adlaw mo, Iloy kong' maanggaon
sang mga bulak sa ila kahamot
kag mga pispis sa ila ambahanon.

KAG ang tuboran nga nagahuganas
pamatian mo ang una nga lanton
nga gikan sa subing ko nagakawas
sa kibu sang akon tagipusuon.

(1) Ini isa ka binalaybay nga tubtob karon ginabaisan pa, sanglit indi mapat-od sing bug-os kon tutuo nga si Rizal ang sumolat. Suno kay Dr. Leoncio Lopez-Rizal, suod nga hinablos sang Baganihan sang Kabikahan, indi kuno iya ni Rizal ang sinambit nga binalaybay, samtang sa pagbilang na man sang iban nga si Rizal ang tagsulat. Ang mabudlay nga indi mahibal-an ni bisan sin-o kon diin kag kon san-o ini sinulat ni Rizal ukon ni sin-o man.

Sa pihak sang tanan daw nagakaapit-apit sa pila ka gawi sang panalambiton ni Rizal, sa hambal nga kinatsila, ukon may diutay nga kaangay-angay sa masunson niya nga sinulat nga mga binalaybay.

Gani agud mahukman sang manogbasa ang binalaybay nga ini, kon bala tunay nga iya ni Rizal ukon indi, ginhimulatan ang paglubad sini sa hiligaynon, subong sang mabasa sa hitaas.

PANGIBULAHAN⁽¹⁾

“Ang mga utod nga babae
sang imo asawa nagapangi-
buluhan sa imo kaadlawan”

— I —

KON si Pilomena sa huni sang arpa
Sa pulang' Apolo, nga nagabanaag
Nayon sa pihak sang lantayog nga bukid,
Sang huni gahalad,

— II —

SUBONG man kami puno sing himaya
Sa imo nagayaob kag sa imo kaadlawan
Sa maanggang' ambahan, pulong nga malulot,
Mahal nga Antonino.

— III —

SA kautoran nimo, ibang' himata
Batuna'y hamuot, pulong nga may dalu.
Nga ginahutik sang gugmang' may kuyom
Malinong, malulo.

— IV —

SA asawang' may gugma, Emiliong' maanggaon
Matam-is batuna pag-anggang' wa'y tupong
Kag kalulong' subong amo'ng magpamag-an
Sa imo pagbakho.

— V —

SUBONG sakayanon sa kaisog nagsupok
Sa unos nga mabaskog sa gab-ing' mangitngit
Sing maayo nagtipig sa iyang sakayan
Tubtob nakadungka;

— VI —

GANI, sikwayon ang kalibutanon,
Ang imo mata, sa langit itangla
Didto sa himaya sang mga katawhan
Amay nga mahal.

(1) Ini nga binalaybay sinulat sang tuig 1875 sang si Rizal 14 pa lamang ka tuig kag bumoluthong' nagpuyo sa Ateneo Municipal de Manila, nga ginhalad kay Gg. Antonino Lopez, nga bana ni Gng. Narcisa Rizal, sa kaadlawan niya. Sinulat ini ni Rizal bilang pangibulahan sang iya mga utod nga babae. Si Dr. Leoncio Lopez Rizal, nga anak nanday Don Antonino kag Donya Narcisa, isa sang mga buhi (1961) sa mga kahirablusan sang baganihan.

Indi makita ang tunay nga huwad sini nga binalaybay tungod nga nasunog sang panahon sang paghilway sang Manila sang 1945.

Ang “Poesias de Rizal” ni Gg. Jayme C. de Veyra may huwad sang amo nga binalaybay sa pamihak 3.

— VII —

KAG kami, sa pulong nga may kalulo
 Sa imo bisan diin gayaob nga nalipay
 Singgit sang mabuhay, nga gikan sa dughan,
 Imo nga batunon.

HANDUMANAN SA AKON BANWA⁽¹⁾
 (Kalamba - La Laguna)

KON madumdoman ko'ng mga inadlaw
 Sadto nga'ng panuigon ko lamharon
 Sa luyo'ng pangpang nga malunhawon
 Sang linaw nga nagadagaas;
 Kon madumdoman ko'ng dupoydupoy
 Sang Kanaway nga sa akon agtang
 Nga may katam-is naghulohampang
 Sa matuyomtuyom nga kalab-as;

KON makita ko'ng puti nga liryo
 Sang huyop sang hangin ginaluso
 Kag ang hangin nga nagadaguso
 Mag-anta, matulog sa balas;
 Kon mahaklo ko sa kabulakan
 Gapanalupsop nga kaamyon nila
 Nga ila ginapausbong kon ang aga
 Magsugod sa aton sa pagnasnas;

MADUMDOMAN ko, nga may kamingaw
 Ang pagkabata kong' malahalón
 Nga sang Iloyng' mapinalanggaon
 Ay! ginhimo nga magmatahum;

(1) Ini nga binalaybay gintanyag sang tagsulat sa isa sang mga sinapol sang "Academia de Literatura del Ateneo Municipal de Manila." Sa sini nga sinulatan nagsiling si Gg. Vicente Elio: "Gikan sa nahauna nga mga huwad kinuha ang isa nga ini karon, kay ako dira man sa amo nga Akademya. Ang adlawan nga La Patria, sa Manila, nagbantala sini nga sinulatan sa iya gwa sang ika-30 sa Disyembre sang 1899. Si Gg. Ponce nagasiling nga ini nga binalaybay sinulat sang 1876, (nga wala nakon ginabais), apang ginapasalig nga tubtob sang 1879 wala ini pag-ipakilala ni Rizal sa sinambit nga Akademya. Ginbantala man ini sa La Democracia, sa Manila, sa iya gwa sang ika-19 sa Hunyo sang 1901."... "Ginbantala sa El Pueblo, sa Cebu, sang ika-19 sa Hunyo sang 1900." — R. R. Guerrero, (Retana, Vida y Escritos del Dr. Rizal, p. 457).

Ang tunay nga huwad ginatipigan sang Bibliyotekang' Pungsudnon. Ang mga huwad naggwa man sa:

1. "Philippines Herald," ika-30 sa Dis. 1928 kag ika-6 sa Hunyo sang 1929.
2. Veyra, Jayme C. de: "Poesias de Rizal," pp. 4-5.

Madumdoman ko'ng kubos nga banwa,
 Kalipay ko, himaya kag duyan,
 Sa luyo sang mabugnaw nga linaw
 Nga duog sang akon mga handum.

O, kon ang tiil kong' dili pat-od
 Magtapak sa talon mong' maharon,
 Kag sang suba mo, sa panghigaron
 Akon makita'ng kalingawan;
 Sa simbahan ako mangamuyo
 Bata, nga may diutay nga pagtuo
 Kag ang hangin mong' putling' tutuo
 Naghatag kalipay sa akon dughan.

NAKITA ko'ng Tagtuga sa sangkad
 Sang dumaan mo nga kagulangan;
 Sa sabak nimo ang kalisdanan
 Wala gid nakon mabatyagi;
 Samtang ang asul nimo nga langit
 Gintangla ko, ang gugma kag angga
 Wa'y kulang, kay sa Tinuga yara
 Ang akon kalipay nga labi.

PAGKABATANG' luming, banwang' maanyag
 Dagayang' tuboran sang kalipay,
 Sang matam-ison nga mga laylay,
 Nga nagatabog sang kalisod!
 Pagbalik sa akon tagipusuon,
 Pagbalik tinakna kong' bulahan
 Subong pagbalik sang kapispisan
 Pagpamusag sang mga bukad!

APANG, paalam! Magbantay gihapon
 Sang imo hidait, kalipayan,
 Ang Diwa sang kaayo, mga may kaalwan
 Nagahatag sang iya bugay;
 Sa imo'ng paghangad ko nga mainit
 Sa imo'ng dalayon kong' mga handum
 Pag-alam, kag sang langit ipaagum
 Kaputli mo'y dayon mag-unay!

SA BATANG' SI JESUS (1)

NGAA, nabun-ag ka Diwang'-bata
 Sa duyang' kubos sa kalibutan?
 Nayaguta ka sang Kapalaran,
 Nga halos ka pa lamang naggwa?
 Ay, kasubol Nga sang Langit Hari
 Nag-abot nga sang tawo katulad!
 Magmakagagahum di mo luyag,
 Kundi Tagbantay sang imo sari?

(1) Binalaybay nga wala mabantala, napetsahan sa Manila sang 14 sa Nobyembre, nga wala masambit ang tuig, suno kay Dn. Mariano Ponce. Si Retana nagapati nga sa panahon yadto nga si Rizal nagtuon sa ikaduha ka pagtulon-an sa Ateneo Municipal de Manila, 1874-1875.

Ang tunay nga huwad nasunog sang 1945 sa idalum sang pagtipig ni Dn. Leoncio Lopez-Rizal.

Ang isa ka huwad sini yara sa ikalima nga pamihak sang "Poesias de Rizal" ni Dn. Jayme C. de Veyra.

ANG PAGPALAYAG (1)

(Ambahan sa guban-sakayan ni Magallanes)

ISA ka matahum nga adlaw,
 Samtang nga masili kaayo
 Sa Bulotlakan si Pebo (2)
 Malipayon nagsubang,
 Didto sa Barrameda
 Sa daku nga kinalipay
 Ang hulag nga daw inukay
 Makita bisan diin lang.

(1) Si Gg. Ramon R. Guerrero, suno kay Don Wenceslao E. Retana, sa balita nga pinadala sa iya ni Pari Francisco de Paula Sanchez, nga propesor anay ni Rizal sa Ateneo Municipal de Manila, nagasiling nga ini nga binalaybay ginpetsahan sang tagsulat sing ika-5 sa Disyembre sang 1875. Apang suno kanday mga Gg. Vicente Elio kag Mariano Ponce, ini sinulat sang 1874. Apang si Dn. Ramon R. Guerrero sing iya, nagapati nga sinulat sang 1875, nga ginsambit niya nga palasandigan si P. Sanchez, isa ka propesor nga heswita ni Rizal sa Ateneo Municipal de Manila. Una nga ginbantala sa La Patria, sa Manila, sang ika-30 sa Disyembre sang 1899.

Wala na ang tunay nga huwad sini tungod nga nasunog sang panahon sang paglwas sang Manila, sang 1945.

Nabantala sa:

1. Dia Filipino, ika-19 sa Hunyo sang 1921, p. 48.

2. Retana, Wenceslao E.: "Vida y Escritos del Dr. Jose Rizal," pp. 26-27.

3. Veyra, Jayme C. de: "Poesias de Rizal," pp. 6-7.

(2) Febo — Ang adlaw.

(3) Carabela — Sakayan nga tatlo sing palo kag may mga layag sang panahon sang mga katsila.

TUNGOD sa mga baybayon
 Ang guban sang karabela ⁽³⁾
 Naghalabok kuyos nila
 Kay sila'ng mapalayag;
 Kag sa isa ka kalibutan
 Mangangaway nga bilidhon
 Sang puthaw sila nagbalon
 Nga magapalamihag.

KAG ang tanan hilinugyaw
 Ang tanan lunsay himaya
 Kinagual nga dagaya
 Sa sulod sadtong' siudad;
 Bisan diin nahadunggan
 Matunog nga patikpatik
 Sang tambor nga naglagatik
 Sa tanan lang nga higad.

PINALUKPAN sing linibo
 Ang tanan nga sakayan
 Tunog nga makalilisang
 Sang nagnurob nga kanyon,
 Kag sa mga taliaway
 Ang tumandok nga katsila
 Nagyaob nga may himaya
 Kag labing' mahigugmaon.

PAALAM, siling niya sa ila,
 Mga anak kong' pinalangga,
 Isganan nga mananangga
 Sang duta nga tumandok;
 Punihi kabulahanan
 Ang aton pungsod nga España
 Sining' inyo pagkampanya
 Sa dagat nga nasuok.

SAMTANG amat nga nagaantad
 Sa huyop nga may kahinhin
 Sang may kabugnaw nga hangin
 Kag may dakong' kakunyag,
 Ang tanan nagpanghimaya
 Sa tingog nga balaanon
 Ang tuman kabulahanon —
 Maisog nga pagpalayag.

NAGYAOB ang bug-os nga banwa
 Sa tion nga katapusan
 Sa hayahay nga nagtaliwan
 Kay Magallanes guban,
 Nga'ng ila dulong natuon
 Sa malayong' Kalalawran
 Diin nagngurob daw buang
 Ang bagyo nga kusganan.

5 Disyembre 1875.

ANG INAWAY
 SI URBIZTONDO, KALAHADLUKAN SA JOLO ⁽¹⁾

ISANG' gatos nga sakayan sa away
 tinulod sang mahinay nga hangin,
 nagbiya sa masadyang' Manila
 sumiad sang nagbukal nga dagat.
 Nagkita sila wala madugay
 sang taga-Jolo nga mga moros,
 nga mga bugalon nagtilindog
 nga nagpaladpad libong' hayahay.

TAPOS makatakas sa baybayon
 ang makusog nga mga tinawo
 kag mga lantaka napatuon
 batok sa pamakod sang kasumpong,
 sa paningog nga makagagahum
 siling sang Heneral: "Hangaway:
 "sa inyo kaisog yara napasandig
 "ang pagdaog sang lab-as nga purong.

"PASULABIHON ko'ng mapatay
 "sang sa magtalikod sa pagsalakay;
 "tamda nga'ng Banwa sa inyo gasalig
 "sang kabantugan niyang' balaan."
 Siling niya; kag daw sa Habagat
 nga sang mga kilat nalibutan

(1) Makita nga nagadala sing ikaduhang' tig-ulo, "Si Urbiztondo, Kalahadlukan sa Jolo". Ini nga binalaybay napetsahan sang ika-5 sa Disyembre sang 1875, suno sa sulat ni Pari Francisco de P. Sanchez sa kay Gg. R. R. Guerrero. Daw wala mabantala tubtob sang 1907.

Dapat nga nasunog ang tunay nga huwad sini nga sinulatan, lakip sa iban, sang panahon sang paglwas sang 1945.

Nabantala ini sa "Poesias de Rizal" ni Jayme C. de Veyra, pp. 7-8.

sa mamadlos nga huyop sang bagyo
 naghatag masubong' talangison;
 amo si Urbiztongdong' dinalutos,
 Ginsunod sang mga taliaway,
 sa tanan naglapta'y kamatayon
 nga sa kamot niya may salsalon.

KAG subong sang leon sa mga talon
 nagngurob, nagtuga sang kahadlok,
 kon sia kakita sang iya kaunon
 nga iya tukbon tapos mapatay;
 kasubong sang hangaway nga bantog
 may kabangis kag dakong' pakugmat,
 tumakas sa mga pamakod
 nga makahas sila nagsalakay.

KAG ang Leon sang mga Katsila
 naakig, naghulag sang bungaybongay
 kag matalum yang' kuko ginhandanda
 sa pagtanum sa tanan sang kagha.

WALO ka pamakod ang nag-alampo
 sang mga taga-Jolo nga moros
 sa mabangis nga daghob ni Marte
 kag ni Urbiztongdong sa pagsalakay.

O! amo sila, bilidhon nga España,
 Mga baganihan sa Lepanto,
 amo sila yadto'ng sa Pavia
 nga mga nangin-kilat sa inaway.

GINLAMON, gin-abo sa kalayo
 mga kastilyong' mga palasyo
 kag tanan nga yara sa Jolo,
 sang aton sang ila pagsalakay.

SI Mahumat nalagyo'y madasig,
 Sultan nga wa'y Diwa kag mapintas,
 kag ang mga isganan nga taliaway
 sa Jolo nagsulod nga nag-amba.

5 sa Disyembre, 1875.

KAG SI ELCANO NGA KATSILA, ANG UNA NGA
NAKALIBOT SA KALIBUTAN ⁽¹⁾

DIIN makadto inang' sakayan
sang malayong' dagat nagapuhag
kag may bugal gahumlad sang layag
gatultol natagong' kadutaan?

SIN-O nga sa dakong' kalibutan
dimalutos naglakbay kag maisog
sa Katundang' madalum sumugod
tubtob sa mapulang' Sidlangan?

ISANG' baganihan sang España
sia'ng bag-o nga Gakod sang Pirene,⁽²⁾
nagpakigsumpong sing batibati
sa mga unos kon magsablag sa iya.

SIA amo si Elcano, nga nagpangako
nagpatingala sa kalibutan
nagtug-an tubson ang katungdanan
nga di nakugmat sang kadako.

KAG daw pula'y ikog nga agila
nagpangibabaw sa kahanginan
sa paglupad nga di matupongan
kag sa huyog nga tuman kasidla.

KAG sang mga bagyo nga nagngurob
nagtamay sa hagong yang' mabaskog
kag may kagamhanan naglahog
sa lupok sang linti kag daguob.

KAG subong sang daliping' magansal
di makationg maskin ang gatod
sang nagapangakig nga lawod
kag ang bagyo nga nagapamalbal.

(1) Napetsahan sang ika-5 sa Disyembre sang 1875, suno sa sulat ni
Pari F. Sanchez kay Gg. R. R. Guerrero. Wala mabantala, sa pagsigahum,
sang wala pa mapatay ang tagsulat.

Ang tunay nga huwad sang sinulatan nakita sa Bibliyotekang' Pung-
sudnon sang wala pa ang inaway; apang nadula sang panahon sang paglwas
sang Manila sang 1945.

Nabantala sa "Dia Filipino" sang ika-19 sa Hunyo sang 1921, p. 46, kag
subong man sa "Poesias de Rizal" ni Jayme C. de Veyra, pp. 9-10.

(2) Pirene — Bukid nga nagaulot sa España kag Francia.

DI malutos nga Elcano, amo ina,
nga'ng nagngurob nga mga balod
inanta sang iya paglawod
sa mga sakayan yang' katsila.

LINAKBAY niya sa kalibutan
ang kanipulon sing madalag-on,
kag sa kaisog nga dili pagdag-on
tinakos niya'ng kabilugan.

ANG agtang mo may libong' purong,
kusganan sang banwa nga katsila;
ang batomaidlak nga makailila
sa dahi mo may bugal natungtong.

5 sa Disyembre, 1875.

ANG PAGKABIHAG KAG ANG PAGDAOG ⁽¹⁾

NALAGLAG tanan nga puok sang Montilla
Ginhangkat sang bugalon nga Abencerraje
Maisog nga mga tinawo sang Castilla
Nga ginapahapay gatindog yang' lawi. ⁽²⁾

NGA may puthaw sa iya butkon
Ang Konde De la Cabra nag-abot dayon
Subong kay Parkang' ⁽³⁾ nagpakita'y kahagnop
Sa maitum niyang' pakpak sang kamatayon.

NAGPADULONG subong sang leon nga mahakab,
Sa sakop sang lahi nga wala'y pagtuog;
Binuylogan sia ni Don Diego nga may luyag
Subong masili nga adlaw sa adlaw nga bag-o.

(1) Nahanungod ini sa inaway sa Lucena kag sa pagbilanggo kay Boabdil. Napetsahan sa Manila sang ika-3 sa Disyembre sang 1876, suno sa pasayod nga ginpatigayon kay Gg. R. R. Guerrero ni P. F. Sanchez.

Ang "Poesias de Rizal" ni Dn. Jayme C. de Veyra, pp. 10-11 may huwad sini nga sinulatan sang baganihan.

Ang tunay nga huwad sang sinulatan nadula sang panahon sang pag-lwas.

(2) Nga ginapahapay gatindog yang' lawi — Ang buot isiling: nga si Abencerraje, ang hangaway nga moros naghangkat sa mga Kristuhanon nga Katsila kon masarangan nila sia sa pagdaog.

(3) Parca — Diwata sang Kamatayon. Sa Hiligaynon ini amo ang "Makap-tan" nga diwata man sang Kamatayon.

SUBONG pagpalagyo usang nagdalagan
 Nga nagalikaw daw kilat nga pana
 Hinadlukan mga may bugal nga dughan
 Nagpalalagyo'ng sakop sang Manalagna.

APANG indi yana'ng mabangis nga kaisog
 Sang dughan nagataya nga taming bilang
 Kag gahulat sang away nga may kasupog
 Sa pagsumpong sa kaakig nga ginbagang.

SA isog nga nagdabdab, kabangis sang sapat
 Sa iya mga sakop si Boabdil nagpainit:
 Sa iya nawong naduag libog nga tapat
 Kag sa nalagyo masingkal sia nagsambit:

DIIN kamo dal-on, wa'y palad nga moros,
 Sang hadlok nga nagapakugmat, gabulag?
 Sin-o'ng nahadlukan? Sin-o, mga musmos,
 Nga'ng batong' tagipusuon gabahag?

SILING 'ya; kag may pahog humoni'ng budyong,
 Nag-abot ang aton, ang away ginsugdan;
 Kag ang gansal sang nagkirab nga salsalon
 Bisan diin lang amo'ng mabatian.

SI Don Alonso Aguilar sa ila dumuksol
 May kakahas, kaisog sa bahin nga isa;
 Namilas, namugot, nanglaglag, sumulsol
 Nga daw lobo sa nahadlok nga manara.

AY wa'y lawas sa Manalagna nangayo
 Bat-ulan, mapintas nga mahometanhon,
 Nga'ng rinda kag bangkaw iya ginpasako
 Batok sa madalag-on nga kristuhanon.

DIDTO natapos ang maisog nga pangulo
 Sa makakulogmat, malapuyot nga away;
 Mga yelmo, bangkaw kag mga kabayo
 Nagpulutapota kag nagbinulagay.

NALAGYO sa kristuhanong' madalag-on
 Tinawo yang' nag-ampo kag tinalawan;
 Subong pagpalagyo usang' mahadlukon
 Sa atubang 'gangurob nga leon nga isganan.

NAKITA sang Hari nga sia binayaan
 Kag ang paglikaw ulihe na kaayo,
 Nanaog sa kabayo nga wa'y aputan
 Subong sang matalaw sa talon nalagyo.

DUHANG' kristuhanon nagsumalang sa iya;
 Kag nakilal-an sa tandang' harianon,
 Gilayon kay Don Diego gindala sia nila
 Bihag kag linutos nga haring' halangdon.

SA Lucena, ang kristuhanon nga Diwa
 Nagpayaob sang gahum sang bugalon
 Nga sa talikala buot magapos sa iya
 Masubo nga bihag luyag ya himuon.

3 sa Disyembre, 1875.

MADINALAG-ON NGA PAGSULOD SANG MGA
 HARING' KATOLIKO SA GRANADA ⁽¹⁾

ISA yadto ka gab-ing' masubo kag mahipos
 Nga'ng iya handumanan sang dughan nakasub-an,
 Katapusan nga gab-i nga ang moros nga hari
 Sa matahum nga duta sang Alhambra nagtumban.
 Maluspad ang nawong, gabunghay ang buhok,
 Lapyo'ng mga matang' may mayaming' panulok,
 Nagadungok ang ulo, nahulog ang nawong
 Ang masubo nga moros nagtulok sa palasyo.
 Yana gintulok sang moros, kag masulog nga luha
 Sa iya mata nagdigos, nagdalan sa iya pisngi,
 Sa atop nga bulawanon kag inarabyahanon
 Binutang ya liwat ang lapyu yang' panulok.
 Ang paghimud-os sadto sang moros maluhaon
 Masubo yang' gindumdom kag madaugong' mga away;

(1) Nasayran anay sa tig-ulo nga "Ang pag-agaw sang Granada": binuksan sang siudad ang iya mga ganhaan sa mga nagdalaog (ang mga Hari nga Katoliko). Isa ka panugiron ini sa binalaybay nga sinulat sang 3 sa disyembre sang 1876, suno sa sulat ni Tal. Pari Francisco de Paula Sanchez kay Gg. Ramon R. Guerrero.

Wala masayri ang kabangdanan sang pag-ilis sang tig-ulo sang amo nga sinulatan ni Rizal tungod nga wala ang tunay nga huwad, nga, lakip sa iban nga madamo, nagkasunog sang paggwa sang mga hapones gikan sa Manila sang 1945.

Ini nga sinulatan ginbantala sa "Dia Filipino" sang ika-30 sa Dis. sang 1921, pp. 36-37 kag subong man sa "Poesias de Rizal" ni Jayme C. de Veyra, pp. 12-16.

Kag iya nga ginpaanggid ang karon nga kalautan
 Sa mga sumponganay sang nagligad nga inadlaw,
 "Paalam, Alhambra, — siling 'ya; — Paalam, Alhambra,
 Palasyo sang patuyang kag himayang' dagaya;
 Paalam, palasyong' puno sang mga kalipayan,
 Busay nga dimahubsan sang mga katam-isan.
 Masubo tang' bayaan kag ako malakat
 Sa talapukang' mapintas nga puno'y kalapyo,
 Agud di ko makita mga toreng' mataas,
 Mga busay mong' matin-aw, manggaran nga puloy-an."
 Siling niya; nagnguyngoy, malahalón yang' bayu
 Sa bulawanong' hulot iya nga hinukas;
 Sang mga matahum yang' hiyas nakuhaan
 Ang dalagkong' kadak-an masubong' binayaan,
 Sa tunga sang kahipos sadto nga kagab-ihon
 Samtang mga kailo nga arabe nagtululog,
 Samtang ang hagong lamang sang mga kahanginan
 Sa siudad nga mahipos amo'ng mabatian;

KAG iya linaktod ang mga dalan
 Sadto'ng ginharian nga wala'y tawo.
 Sa balhas niya nabasa sia kaayo
 Maluspad nga nabilin kag gatiskog;
 Ang pagginhawa lamang nga madalum
 Bisan diin ang sarang mabatian
 Kag isang' tingog nga may kasakitan
 Nga nagtiyabaw sing makahalagnop.

DUMULOG sia; tinulok mga tore;
 Mga pamakod iya nalantawan,
 Ang inaway iya nadumdoman
 Nga sa iya panahon iya nahimo;
 Apang sa iya di sia makapugong
 Kag tinamod ya'ng panulok sa duta
 Kag naghambal nga may tuman nga kagha
 Nga pinadunglay ang iya tangkugo:

Ay! ano'ng natabo sa imo, Granada?
 Naano'ng imo nga mga kabalyero?
 Ay! diin ang mga hangaway nimo,
 Nga'ng imo kagha di nila nakit-an?
 Huo! ako, Hari mong' kinuhaan
 Sing kalipay, sa libika nga duta
 Tinabog, may mga talikala
 Sa kapalaran ako mabuylog man.

“Karon tanan, tanan akon nadula:
 Ang palasyo, manggad kag ginharian,
 Kag ang masubo nga pagtangis lamang
 Naaman sa akon sang mapintas nga sakit;
 May panahon nga’ng imo mga tore
 Nagdumala sing may gahum nga tuman
 Kag ang hangaway mo nga nag-atubang
 Amo’ng ginkurogan kag nagpanglaglag.”

Siling niya; kag iya nga nakita
 Hangaway sa mandu ni Talavera
 Nga nagpaladpad sang hayahay nila
 Sa pagtuluohan nga kristuhanon;
 Nga sila sa harianon nga mandu
 Makuha sang pamakod sang Alhambra
 Kag sang tanan nga kasangkapan niya
 Sa pagbugsok sang gahum kag pag-angkon.

Kag sa kay Fernando Talavera
 Nga nagmando sa mga kabalyero,
 Nagpalapit matinahaon kaayo
 Si Boabdil nga nadulaan sing palad;
 Kag sa sini nga bagay sia humambal
 Sa iya sa tingog nga masinakiton
 Nalumos sa lakas nga kasulub-on,
 Nga may madamo nga pag-aningal:

“Lakat, Ginuo, lakat madali
 Sinang’ pamakod sa pagpanag-iya
 Nga gintigana sang daku nga Diwa
 Sa inyo Hari nga labi kagamhanan;
 Si Ala nagasilot sa mga moros;
 Mga pagkabutang pinanguhaan;
 Sang ila Pungsod sila ginbawian
 Kay ang Pagbuot ya di gintipigan.”

Wala na’y ginhambal; ang paglakat
 Sang agareno iya nga ginpadayon
 Kag sumunod guban yang’ mainunungon
 Sa iya sing mahipos kag may kapait;
 Di pinabalik ang ila panulok
 Sa pagtan-aw uli sang ila duta
 Kay ang kalisod nga sa ila nagbuta
 Nagpilas sa ila sing labi kasakit.

Kag gintan-aw nilang' sa malayo
 Ang kristuhanon nga binugtaan
 Nagpahayag silang' may kalipayan
 Sang makita'ng langitnon nga Krus nila
 Nga didto sa Alhambra gapamaladpad
 Sang ang ciudad tapos na makaampo;
 Kag iya sang kalahi nga ginsumpo
 Nga amo'ng tiliman-an nga nahauna.

Kag nadunggan sang masubo nga Hari
 Ang singgit nga "Mabuhay ang Castilla!"
 Kag ang pagluhod nahakit-an niya
 Sang mga katsila nga hangaway;
 Kag nadunggan 'ya sa mga trompeta
 Ang sa pagdaog nga mga inambahan
 Nakita ya'ng kalong' nagkilankilan
 Sa silak sang adlawng' gasagahay.

Hanti ang iya tikang nagpadulong
 Diin makita si hari Fernando
 Nga nagapanguna nga amo'ng tagmando
 Nga makagagahum sa iyang' guban;
 Kag sang pagpalapit niya sa hari
 Sang moros ang yabi sa iya ginhatag
 Nga amo lamang ang pasalig kag manggad
 Sang mahometanhon nga kagamhanan.

"Tan-awa ini, — si Boabdil nagsiling —
 Sa inyo ang sarang nga madulot nakon
 Sang arabyahanon nga kagamhanan:
 Mga tore, hardin, kahimayaan,
 Tanan, tanan, sa imo ko ginatugyan."

Amo'ng kay Boabdil mga tinaga;
 Kag nahatag ya'ng pangatahuran
 Sa amo nga duog sia na'ng nagtaliwan
 Nga sa libong' kalautan sia'ng nagsaksi;
 Nagsunod sa paglakat yang' mahinay,
 Nagpaalam ang mga hangaway niya
 Sa linibo nga nguloynguyon nila
 Bumiya sa Genila — maanyag nga labi.

Sa karon, ang maisugon nga huni
 Sang pagsulod ni Fernando nagpaaman
 Sa Granadang' may kaanyag, katahuman,
 Kristyanos na kag wa'y lambong ni Boabdil;

Mga bihag nga moros nga linutos
 Nga gaantos may mga talikala
 Kag sa sakit kag silot gakagha,
 Sa kalipay gindala kay Isabel.

Subong hangawayng' maisog nga maantuson
 Sa ila nagyaob ang Haring' maluluy-on
 Kalipay dumanyag sa iya nawong
 Kay sa kalautan sila na'ng lwas;
 Kag ang Hara sang limos nga madamo
 Nanagtag sa kamot nga maluluy-on;
 Yadto'ng Hara nga gihapon diwanhon
 Dapat sa iya'ng purong di mahukas.

Kag sang moros nahadunggan
 Ang sa pandot hinublagay
 Kag ambahan nga masadya,
 Naghibi sa nadangatan,
 Sa nawala nga himaya,
 Sa kabikahang' nahaya,
 Sa wa'y tulad nilang' banwa.

Ang masubo nilang' nguuyngoy
 Maandamon ila gintago,
 Maluhaong' pangamuyo,
 Kag panaghoy nga binuang.
 Nahadlok nga kon madunggan
 Ang himaya madugangan
 Sang amo nga kadalag-an
 Nga sang sakit naglalang.

Ang hayahay sang España na nian
 Sa kahitaasan,
 Gapaladpad sa mga pamakod
 Nga may kabakod
 Sang Granada nga sa karon nagbuot!
 Ang Katoliko na nga mga Hari
 Sang mga Sugong' putli
 Mahatag kutob sa ila lingkuranan
 Nga nian manggaran
 Sa taga-Genil nga mga tumandok.
 Ang matuyom nga Alhambra sa karon
 Nga bugalon

Sang kristuhanon nangin-pamakod na
 Kag ang Granada
 Iya sang banwa nga matinuohon.
 Nian gatan-aw'ng Diwa sa kalangitan
 Nga sia may kalipayan
 Mga toreng' maanyag kag mga *almena*
 Tanan puno sila
 Sang kadalag-an kag padya nga naangkon.

3 sa Disyembre, 1876.

PAGHANGPANAY NGA MAHIROP SANG PAGTULUO-
 HAN KAG SANG PAGTULON-AN ⁽¹⁾

SUBONG balagon nga nagapangapakap
 Nga sing likuliko nagalakat
 Sa kahoy nga malanyog
 Nga'ng duha nagapaila sa malunhaw nga patag,
 Kag sila nagapaanyag
 Samtang sa pagtubo sila gabuylog;
 Kag kon ang kahoy makulangan kaawa,
 Ang balagon sa pagkulang sang kaalwan
 Makita nga masulub-on malaya;
 Ang Pagtulon-an hugot man nagaugyon
 Nga sa Pagtuluohan nagabuylog kalagnon:
 Ang Pagtulon-an sa iya makaagum kabantugan;
 Kag ayl sa tawong' binulag gasikway
 Sang mga pagsulondan nga maayo sang tuluohan
 Sa putli yang' busay gapalagyong' gatamay.

KON sa balagon nga may kadayawan
 Gatubo salingsing nga matahum
 Kag sa aton nagatanyag matam-is yang' pinungpong,
 Amo man ina'ng bagay nga'ng balagon nga maalwan
 Sang kahoy nasagod nga may kaanggaan:
 Subong sang matin-aw nga mga tubi
 Nagahatag sing bag-ong kabuhi nga balaan
 Sa bug-os natapos nga Pagtulon-an,

(1) Napetsahan sang 1na. sa Abril sang 1876, suno sa sugid sang heswita nga si Pari Sanchez kay Gg. Ramon R. Guerrero. Si Rizal kubos pa sa napulo kag lima ka tuig sang sulaton niya ini.

Isa ka huwad sini nga sinulatan yara sa pp. 17-18 sang "Poesias de Rizal" ni Jayme C. de Veyra.

Si Retana naghatag sing tig-ulo sini nga binalaybay nga "Paghangpanay nga mahirop sang pagtuluohan kag sang maayo nga pagtulon-an."

Nga sa iya nagatuytoy kasanag nga masili;
 Tungod sa iya gahatag sang mahamot nga kaamyon
 Kag matam-is yang' bunga sia nagadulot sa aton.
 Wla'ng Pagtuluohan, Pagtulon-ang' tawhanon
 Sang sakayan katulad nga sang hangin nasumpung
 Sa lakas nga unos madula'ng bansalan
 Sa pag-ayag-ayag nga gahagunghong
 Sang mamadlos nga Amihan
 Nga may kabangis nagasumpung sa iya
 Tubtob nga malugdang sa bugal niya
 Sa idalum sang dagat nga ginagatdan.

KON sa tun-og sang langit
 Nagabaskog, galambo'ng mga kaumhan
 Kag sa iya, sa maanyag nga Tig-ilinit
 Sa pagpuni sa duta nagagwa'ng kabulakan;
 Kasubong man nga kon ginapabakod
 Ang Pagtulon-an
 Sang Pagtuluohan nga maluluy-on
 Sa mga Pagsulondan,
 Pakadto sa kaayuhan gatikang malipayon
 Sa tiil nga maalwan;
 Kag puno sing kaputli bugana'ng kabulakan
 Bisan diin nagalapta sang iya mga kaamyon.

19 sa Abril, 1876.

*TUNGOD SA PAGTULON-AN NAGABATON SING
 KATIN-ARAN ANG BANWA (1)*

ANG maayong' pagtulon-an sing kabaskog gahatag
 Nagatanum sa tawo bugay nga makailila;
 Sa lingkurang' mataas sa banwa nagabatak
 Sa wala'y katubtoban, masili nga himaya,

(1) Sinulat ni Rizal ini nga binalaybay sang yara sia sa ikalima ka tuig sang batsilyerato, sang 1na. sa Abril sang 1876. Nahauna nga nabantala sa *El Renacimiento*, sa Manila, sang 2 sa Enero sang 1906; "natabo lamang nga ini nakita sa mga Talagoan sang Ateneo Municipal de Manila", suno sa amo nga pamantalaan.

Sa sini nga binalaybay, si Retana nagasiling: "Wala sing kalulo su-bong sang iban nga mga sinulatan sang Tagsulat; apang bagay talupangdan ang iya kasanyog, nga indi gid mapatihan nga iya sang bumolutho nga napulo'g lima ka tuig."

Nadula ang tunay nga huwad sini nga sinulatan sa Bibliyotekang' Pungsudnon sang panahon sang paglwas sang Manila sang 1945.

Nabantala man ini sa:

1. Retana, Wenceslao E.: "Vida y Escritos," pp. 27-29.
2. Veyra, Jayme C. de: "Poesias de Rizal," pp. 19-20.

Sing kabugnaw gadapya nga sang hangin katulad
 Sang mahamot nga bulak gapatahum sing duag:
 Sa maayong' pagdumala, pagtulon-an amo man,
 Gapadako sang tawo, nagahimo'y kaayuhan.

TUNGOD sa iya gahalad sang kinabuhi niya
 Ang tawong' tinuga kag hilway yang' kalinong;
 Tungod sina magamhan niya'ng arte kag syensya
 Nga gapuni sa tawo sing padyang' matahum;
 Kag subong sang nagikan sa bukid nga mataas
 Nagatubod ang putli nga busayng' gadagaas
 Subong man wa'y hilak gahatag ang pagtulon-an
 Sa banwa diin gahari tunay nga kahidaitan.

SA diin nagaluntad ang maayong' pagtulon-an
 May buganang' kabakod gatubo'ng pamatan-on
 Sang tiku nagatabog sa malig-ong' tumbanan
 Kag gadako sa mga kaisipan nga bilidhon:
 Iya nga ginabuong bagul sang kaduyogan;
 Ang maitum nga buhat galuspi sa iya atubangan:
 KapungSORANG' mapintas sia amo'ng nagaanta
 Kag ang mga bukidnon iya napamanhawa.

KAG subong sang busay nga sa iya pagpatambok
 Sang tanan nga katamnan, mga gamhon sa patag,
 Sang nagaynay yang' ilig sia nagapasalupsop,
 Kag gabunyag sing dayon sa daku nga kaluyag
 Sa mga kapangpangan diin sia gadaludo
 Sa kinaugaling' maanyag wala sia sing natago:
 Amo man gahimud-os ang maayong' pagtulon-an
 Nga makalambot tubtob sa piktiw'ng kadungganan.

SA iya mga bibig ang tubig nga masinaw
 Sang bugay nga langitnon nagailig sing dalayon,
 Kag sa pagtuo sa iya, pagtudlong' mahalungon
 Gapaiway sang kusog sang malain nga mapigaw,
 Subong mga balod nga puting' gahugpaas
 Sa nagapahimuyong nga baybay nagawaswas:
 Kag ang mga tinuga sa iya pagkahuwaran
 Matuon sa pagsaka tuhoy sa kahitaasan.

SA dughan sang katawhan nga makahalanuklog
 Sia'ng gasindi buhi nga sadlab sang kaayuhan;
 Gagapos sang kamot sang kriminal nga maisog
 Nga gahatag kalipay sa mga maayong' dughan,

Nga mga mapuslanon yang' tinago gasagap,
 Kag sa gugma sang kaayo dughan ya nagadabdab:
 Kag isang' pagtulon-an nga natapos kag bilidhon
 Amo'ng matuodtuod sang kabuhi bulong.

KAG subong sang dalipi nga bugalon gatindog
 Sa tunga'ng mga lunlon nga daw sa ginaukay
 Pagnurob sang unos, Habagat nga mabaskog,
 Sa balod yang' lakas kag mabangis gahikay,
 Nga bumatyag kalapyo sa unang' kadalas nila
 Mahipos kag nahadlok nagailisol sila;
 Subong man pagdumala sa maayong' pagtulon-an
 Nga indi malutos gauyat sang pungsod kagamhanan.

ANG mga binuhatan sa sapiro gutibon
 Halaran sia sang banwa linibong' kadungganan;
 Sa dughan sang tinubo niyang' mga bilidhon
 Ang bugay nagtanum dagayang' kabulakan;
 Kag sa gugma sang maayo gapalaglag gihapon
 Sang mga manggagahum kag katawhan makita
 Nga sa banwang' bilidhon nga tunay gatinguha
 Kay Kristong' pagtulon-an ginahatag dalayon.

KAG subong sang pula nga adlaw sa kaagahon
 Sa guray nga masili sing bulawan gasabwag,
 Kag subong banagbanag nga puno'y kagayon
 Galapta sang dalisay niya nga mga duag;
 Pagtulon-an amo man nga may bugal gatanyag
 Sang bugay sang kalipay sa mga nagaluntad,
 Kag yana sa mahal ta nga pungsod gapatin-ad
 Kasiling' dalayon kag kabansagan gahatag.

DAKU NGA KALIPAY SA DAKU NGA KALISOD (1)

Halos lang ang adlaw nga masanag
 Sa panganod nagduag sing pula
 Nga ang kaagahon nagagawa
 Nga may bugnaw nga matuyomtuyom;
 Samtang sa kahanginan gatindog
 Sa ibabaw sang sakayan nga diutay
 Nagapamaladpad ang hayahay
 Sang Castilla nga duha'y lugom.

Si Colon, ang dakong' Almirante
 Sang mga katsila kadutaan
 Amo'ng gahumlad sa kahanginan
 Sang hayahay sa malayong' dagat,
 Kag, ang sakayan nga nagadahog
 Sa mga tubing' kulokatyaon,
 Sakop ya luyag sa dululangunon
 Nga bulawan gilayon madangat.

Sa iya pag-agi'ng dakong' Kasike (2)
 Matahuron, hamuot nagduaw;
 Ang Almirante nagpanganinaw
 Nga balusan sia'y mahigugmaon;
 Kag yadtong' Kasike may bugal
 Sing bahandi iya gindulotan
 Daku kaayong' kihad sang bulawan
 Dulot nga tuman ka malahalón.
 Yadto isang' kagab-ihon, sa himan nga linong,
 Nga ila ginkalimtan ang kalapyo sang adlaw,
 Nag-alampo ang maisog nga mga sakayanon:
 Isang' lamharon lamang nga nagpulaw nagbato.

(1) Panugiron. Ini nga binalaybay sinulat ni Rizal sang sia Pangulo sang Akademya sa Kasulatan nga Kinatsila sa Ateneo Municipal de Manila, ayhan sang 1877. Nakita ini sa mga kasulatan nga kinuha gikan kay Dn. Mariano Ponce sang Pangulohan sang Filipinas.

Nakita ang tunay nga huwad sini nga sinulatan sa Bibliyotekang' Pungsudnon.

Sa mga pp. 21-25 sang "Poesias de Rizal" ni Dn. Jayme C. de Veyra yara ang isa ka huwad sini nga binalaybay.

(2) Kasike — Sa kinatsila, Cacique. Kon sayuron ang bathari ukon tala-huron nga tawo sa mga indyong' amerikanhon.

Makatlo'ng kalinong nga makahalanguyos
 Sa hugmayng' katulugon inagda siang' nalipay:
 Kag makatlo'ng guban sang sakayan may halong
 Sa lawod nga malapad iya gindumalahan...
 Nag-ampo sang ulihe... nga nagpabaya lamang
 Nga'ng sakayan bayaan!... Ay! mapintas nga palad...
 Sa dili sampaton nga mga kamot gintugyan
 Ang pagkadalagangan kag ngalan sang Castilla.

Kag sa karon	Kag ang sakayan
Ang bahura	Sa nanabawan
May kahinali	May kadalas
Nagtunog,	Sumaog.

Nabugtaw si Colon sa sulit nga pagsunggo
 Nayon sa manabaw nga gilayon tumindog sia
 Kag nasayran ya'ng lain: nagsinggit nga may bakhu...
 Sakop 'ya nagdulugok, nga hinadlukan sa iya:
 Ang gahod... siniyagit... kag mga dinaguso
 Bisan diin madunggan!... ang guban⁽³⁾ sa bahura
 Nagduot; sa pagbulig nagtinguha'ng tanan,
 Iban nagduhadoha kon sila nagdamgo lang.

Si Colon lamang, subong daguob nga matunog,
 Sa tunga sang kahagnop sadto nga kagab-ihon,
 Nagsinggit; kag sa tubig mahinay nga ginhulog
 Ang diuting' sakayan sa hambal nga talahaon
 Nagmando... apang dayon napuno, sa wa'y dulong,
 Wa'y huya nga tinawo, paglikaw naghaguyon:
 Sia'ng naghulat malig-on, sia lang ang may katawhay;
 Kamatayang' mapintas nagsumpong, nakig-away.

Wa'y pulos ang kinaalam, ang mga paghingagaw
 Batok sa mga tubig nga subong sang gin-ukay
 Wa'y pulos nga nagsumpong sia nga may pagkapigaw
 Batok sa mga waswas nilang' makamamatay,
 Kag ang di-ikasangkol ni Colon nasalawsaw...
 "Diri mo kami nakuha!" sa among' tion nanayday,
 Sa singgit sang pagdaog makalipay nga labi,
 Kag dayaw sa himaya nga sang trompeta huni.

(3) Guban — Grupo sang mga sakayan.

Ini si Vicente Yañez nga nagpakamalaot
 Sang likum nga malain sang iban pinatuga
 Nagsugo sang tinawo sa iya nga pagbuot
 Pag-apin kay Colon bilidhon ang kasidla;
 Nian nga ang kabaluran lakas nagasulod
 Sa buot na matugdang sakayan nga maluya. . . .
 Kamatayong' mapintas sa ila nagahamag
 Samtang nga ang sakayan sa karon gabuloblag.

Si Colon sa kaugalingon
 Naghimulat paglwas sa ila
 Sa sakit nakita niya
 Ang sakayan yang' madula;
 Bayaan indi 'ya luyag
 Pumosngang' may kasakitan
 Daw karnerong' nadulaan
 Halalbon nga maduga.

Nian masubo yang' natan-aw
 Wa'y tawo yang' sakayan. . . .
 Gakasakit nga isa lang
 Mahakit-an si Cristobal!
 Ang malulo yang' panulok
 Nagtiyog sa iya palibot
 Sa sakit naghibubun-ot
 Sa nadangatan, naghambal:

"Mahal nga sakayan, paalam;
 Paalam, sa imong' nagsiad sang mga kalalawran
 Kutob sa Iberiang' balaan
 Sa linibong' katalagman
 May kaisog nagpakigsumpong
 Pagtuman sang sugo nakon,
 Ay! pahaganhagana ang akon kalisdanan! . . .

"Natan-aw ta daw ano kasubo
 Kag ang salin nimo sa akon pagtulok
 Sa kasakitan ako nagabakho! . . .
 Subong nga'ng kapalaran nga malaot
 Naglaglag sang imo nga kagayunan
 Kag sadto ikaw man ayhan
 Ang sakayan sang masadyang' inadlaw
 Nagapakita ka sang pagkaisganan,

Kag sa bulig sang gahum sa hitaas
 May bugal ka nga nagpakigsug-alaw
 Sa buhawi kag unos nga nagwaswas? . . .

“Paano ako makabalik sa duta nga katsila
 Nga wala ang akon *Santa Maria*?
 Matarong, maluluy-on nga Bathala
 Paano nga akon mahatag sa iya’ng bag-ong’ balita
 Tungod sini nga mauya naagaw nga kadutaan,
 Kon lamang malunod ka, mahal nga sakayan? . . .”

Hambal ni Colon, kag sa sakayan
 Dayon nagpalayo
 Sa kagha guminhawa,
 Hipos nga pagpahayag mapait yang’ kasubo,
 Nagikan sa daw batyay nga tuboran ang luha
 Sa iya mata nagtagnak nga napuno sing kagha. . .

Pagkatapos sang malaot nga palad
 Ang mga balita tungod sa inaway
 Ginsugid nila nga masubo’ng dagway
 Sa Guacanagari;
 Kag ang iya pagtambong ginpamalakpakan.

Kag ang Kasike
 Iban nga mga hampang nga makatilingala
 Nga makailima
 Sia nagpahito;
 Kag si Cristobal
 Sang makita niya nga’ng kinagula
 Kag panghimaya
 Karon natapno;

Sa iya mga taliaway sa gilayon nagmando
 Nga sa lantaka nila ipakita’ng lupok.
 Ang kasike nahadlok pati’ng iya tinawo,
 Sang mabatian nila matingil nga tunog.

Kag sila nagpadulong sa malapit nga bukid
 Nga wala pa mapuy-i bisan sin-o nga tawo,
 Samtang nga sa madamo nga handa makig-away
 May tuman nga kabulong nagtulok mga indyo.

Sa lupok nga nagdaghub sang ila nga lantaka
 Sang tanan ginpatihan masubong' katapusan;
 Nagtulupok sa duta'ng indi makapalagyo;
 Ang mga indyong' iban sila nagdalalagan.

Kag nagpalalupok sang ulihe'ng katsila
 Sang mga pusil nila sa amo man kasampaton,
 Nga amo'ng nagpasulod sa dughan sang mga indyo
 Mahipos nga kabulong, hadlok nga makugmaton.

Tapos ang lahog nga away sa puting' hinangiban
 Nga pinanggamit nila sa isog nga wala'y tupong,
 Napuno ang mga indyo sing bug-os nga kalipay
 Mga lukay nagbayaw, nagsininggit wa'y tunong.

Sang ang madamong' kalipay natapos
 Naghimos
 Nian ang Almirante sa paghalin;
 Kag sa maanyag nga kolonyang' pulo
 Madamo
 Sa iya pagtaliwan buot ya ibilin.

Sa iya kabakod sila nagpatindog
 Malig-on nga talutog
 Nga sa puloy-anan niya naglibot,
 Kag sa pamakod ila ginpapaypay
 Ang hayahay
 Sang katsila nga pungsod.

*Ang Pangulo sang Buluthoan sa
 panulatan nga kinatsila.*

J. Rizal

ANG PAGKABAGANIHAN (1)*
(Ambang' maragtasno)

Sugid, langitnon nga isbing, sin-o'ng sa panumdoman
Ni Colon nagbutang langitnon nga kakunyag
Sa pagsiad sang dagat didto sa Salalupan (2)
Nga'ng bilidhong' kakahas, pagsalig sa iya natanyag?
Sin-o'ng sa iya naghatag sing kaisog nga gamhanan
Nga'ng hangin nagabagrong, ang dagat ginaayag,
Nga sang malain nga anghel sa kaakig pinanipon
Batok sa mga anak sang Espanyang' maunungon?

Sa tunga sang isang' kalinong nga managob
Samtang nga nagatulog ang dutang' maalumilaw
Kag aliling sang bulan nga nagakurogkurog
Gapadulong sa isang' langit nga may kasilaw,
May tawong' nanganinaw sa dagat nga mabalod...
Nakita yang' naduag sa guya yang' may kadlaw
Ang kusog kag gahum sang daku nga kaluoy
Nga sang pagkamaalwan kag kaalam gapangasoy.

* Marso, 1947. — Ang mga porma nahuman na sang katapusan sang Disyembre, 1946: amo ini ang nahamtang sa patimaan sa katapusan sang libro. — Bag-o lang makita sang Bibliyotekang' Pungsudnon ang isa ka bahin sang tinipon nga sinulatan ni Rizal, nga nahunahonaan nga nadula. Naimpon sa iya mga sinulatan ini nga binalaybay, nga sang una yara sa amon listahan, kag karon, sa maskin ano nga paagi kag pahito, indi kami makakita sing huwad. Bisan pa nga amo ini, pakamaayuhon na lang namon ang duha ka tinipik: matudo gid lang nga ang binalaybay nga epiko, mga oktaba real; apang, tapos ang nahauna nga tatlo ka tinangkas, ang ikap-at nautod na, nga mabasa na lamang ang nahauna niya nga duha ka dalan nga mga tagtinagpulo'g-isa; kag madason ang isa ka pamihak nga sinulatan, nga may tatlo man ka estropa nga mga oktaba real, kag ang panugod sang ikap-at nga oktaba, nga natapos sa taga nga mga kapakok, nga nadula pati ang sangkap niya nga inogsiling sa gramatika. — Manogdumala.

(1) Ambang' maragtasnon, nga wala matapos, nga napetsahan sang ika-8 sa Disyembre sang 1877, suno sa sulat ni Pari Sanchez sa kay Gg. Ramon R. Guerrero. Si Gg. Ponce nagasugid sang "Ang Pagkabaganihan," ambang' maragtasnon. Sinulatan nga pangbuluthoan. Wala pa mabantala, nga sa wala sing duhadoha ang amo man nga sinulatan.

Ang tunay nga huwad nga sinulat ni Rizal sa papel nga katalan nakita sa Bibliyotekang' Pungsudnon. Sa iya ni Retana (Vida y escritos) ang binalaybay naggwa sa idalum sang tig-ulo nga "Ang pagkabaganihan ni Colon." Sa talagoan sang mga sinulatan sa Bibliyoteka sarang mabasa ang masunod nga mga tinaga sa ubos sang tig-ulo... "sa mga oktaba real nga nagadayaw kay Colon kag nagaasoy sang hambaru sini kay Neptuno."

Ang "Poesias de Rizal" ni Dn. Jayme de Veyra may iya nga huwad sini nga sinulatan sa mga pp. 26-27.

(2) Salalupan — Ang katundan.

Ang maputing' balod sang nagaibwal nga dagat
 Nga ginadigos nila pangpang nga nagauntayon,
 Sang puti nga kasanag nasilakang' daw pilak
 Sa huypog nga mahumok sang dupoy nga may kaamyon:
 Kag samtang nga sa landong nga gikan sa pihak
 Nagsinaot palibot pakpakan nga hubon,
 Mabangis nga tigulang, maligdong, gasibwa
 Sa dagat nga madalum katingalahan gumwa.

Sa mabakod nga tuo malig-on 'ya nauyatan
 Ang gakilan, mabug-at nga isa ka hinangiban...

"Kag makahas mong' dughan nagahandum maglutos
 Sang lakas nga kabaskog sang mabangis nga dagat
 Nga kon maghinagunghong ang gatagring nga unos
 Nagahabok sing bug-os, maligdong, masagil-um?
 O! sin-o ang sarang makaaninaw sing hipos
 Sa mayaming' salsalon sang parkang'⁽³⁾ duguon,
 Nga'ng ngurob sang gahagong nga mga kahanginan
 Gabukas sa kaidalman masubo nga lubnganan?"

"Ano'ng kapin dira? Lamang ang kamatayon,
 Ang mabangis nga dagat gapahog, masagil-um
 Kag gahatag katalaw sa dughang' tugason,
 Diin tagsa ka tion gahayaw nga maitum
 Unos, nga di masayran sang isang' sakayanon
 Ang pagdala sang barko sa tuman nga lisod
 Kag sang mga tubig sia igalubong sa idalum
 Diin linibong' gadyang' masigni nalikum.

"Apang, kailo ka man! Espanyang' masulub-on,
 Kon pagsapo maapok ka sa dutang' malayo!
 Akon pabugtawon ang kaakig ni Aquilon⁽⁴⁾
 Kag dumot nga mapintas sang sa dagat natago...
 Kag di pa ikaw sa iban nga danay makadayon,
 Sakayan mo hatagan ko'y gamo kag dinugo;
 Di ko untatan tubtob makita'ng kalaglagan
 Mo, kon di ka lwason sa bulig nga balaan..."

'Paghupos, gadyang' tikas, sa tingog nga mahagpok
 Si Cristobal sa iya nagsabat, ang kapakok...

(3) Parca — Diwata sang kamatayon.

(4) Aquilon — Amihan nga hangin.

SI COLON KAG SI JUAN II ⁽¹⁾

“Sa imo, Cristobal, ang kahimayaan
Kag dakung’ kabantugan, purong wa’y kamatayon
Ikaw sang maragtas ginahalaran!
Nagdangat ang ngalan mo nga halangdon
Sa uliheng’ tinubo kag dira gapasilong.

“Mapadungog sa imo ang kalibutan
sa mga ambahan sa kalipay kag paghigugma
Kag yana’ng tanan nga nahasakupan
Karon sang Lusitania
Galapnag sang bilidhon nimo nga kadungganan.

“Sin-o’ng kasubong nimo nga but-anan,
Mapailubon, wa’y langan, maluluy-on?
Imo linutos ang kalahadlukan
Nga bangis sang dagat nga mabaluron
Kag ang sakayanon nga malubhaon kag talawan.

“Bugayan ka, Almirante nga bantog,
Maisog sa sumponganay kag mabakod sing dughan;
Sa wala sing langan nimo nga kaisog
Sing bugana ko ikaw ginadulotan
Sing mga kastilyo subong man nga dungog.

“Ako, ako’ng magapalipay sa imo
Sa atubangan sang akon hayahay ta lawagon
Isang’ *Virrey* ⁽²⁾ nga mapuslanon kaayo
Kag sa mga tore sa ibabaw nayon
Ang ngalan mo ibutang sa hayahayng’ harianon.”

Amo ini ang ginhambal sang gamhanan
Sa banwang’ Portugal, si Don Juan nga halangdon.

⁽¹⁾ Ini nga binalaybay sinulat ni Dr. Rizal sang sia Pangulo sang Akademya sa Kasulatan nga Kinatsila sa Ateneo Municipal de Manila, suno kay Dn. Mariano Ponce, nga ayhan indi magsayop sang 1877.

Ang Bibliyotekang’ Pungsudnon nagatipig sang tunay nga huwad sini nga sinulatan sa takos sang papel nga 21.6 sm x 34 sm sa 2 ka pamihak nga sinulat sang kamot.

Ang huwad nga nabalhag sini sarang makita sa pamihak 28 sang “Poesias de Rizal” ni Veyra.

⁽²⁾ *Virrey* — Isa ka punoan sa isa ka pungsod nga naidalum sa Hari kag gintugyanan sang iya katungdanan.

Daku nga kahimayaan nga daan
 Ginadulot niya sa manunumpang
 Kag sa iya nga palasyo duog nga malahalón.

Apang . . . may kadali nga nagpalagyo,
 Si Colon, sa malubha sa iya nga pagpalugpay
 Sang mahiningamuhon nga palasyo
 Nagdalagan, naglupad, diin gaunay
 Kristyanhong' si Isabel, nga sa iya tagbugay.

SI ABD-EL-AZIS KAG SI MAHOMA (1)

Gab-i yadto: ang hangin daw gakuomuron
 Nga paghalok sa toreng' mataas gaghinawa,
 Kag ang linibong' gahod sa iya kuyos gasamo,
 Gadala'y kasubo, gauyog sang taliwala.
 Panganod nga mahagnop gapasubo sang hidait
 Sang matahum nga bulan sang gab-ing' masagil-um
 Kag ang duag nga malus-aw subong puti nga kumbong
 Nagatabon sang patag sa tiil sang katsila.
 Didto, sa nagalantyo nga toreng' mahomanhon
 Nagaambahan ang bukaw sa utbong nga may bugal,
 Sang kalainang' di maisip kag duguon nga inaway
 Sa matagnaong' tingog gasugid sang kalautan.
 Sa karon, napangita, sa mahumok nga higdaan
 Nga sang magagang' moros ginhimo sa marpil,
 Ang pagpahuway, sang lapyu, maisog nga Abd-El-Azis,
 Pagpasag-uling' tumbas sa nagtaliwan nga adlaw.
 Sa gasig-ang nga pilak, ang maamyon nga kamangyan
 Nga ginapasungaw sang tanum nga arabyanhon,
 Nga nasunog galapta kahamot nga matuyom
 Kalipayang' matam-is sa balay nga manggaran.
 Tanan hipos gahigda; ang tanan nagatulog;

(1) Suno kay Dn. Vicente Elio ini nga maragtasnon nga binalaybay ginluwa ni Dn. Manuel Fernandez y Maniuang, sa idalum sang tig-ulo nga "Si Mahoma nagkurog," sang gab-i sang ika-8 sa disyembre sang 1879, sa Ateneo Municipal de Manila, sa isa ka palatuntonan sa kadungganan sang Patrona sang amo nga buluthoan.

Ini nga sinulatan naggwa sa "Dia Filipino" sang ika-30 sa Disyembre sang 1921, p. 67, kag subong man sa "Poesias de Rizal" ni Veyra, pp. 29-31.

Wala mahibal-i kon sin-o ang nagahupot sang tunay nga huwad sini nga binalaybay.

Suno kay Gg. Vicente Elio, ini nga binalaybay nakilala man sa tig-ulo nga "Si Mahoma nagakurog."

Ang moros isa lamang sa kagha nagabantay,
 Masubo yang' natulok gasulod nga kasanag
 Nga nagapanglupos sa madayaw nga bintana
 Apang sa gilayon nakita yang' gabanhay
 Kalamalamahan nga landong nga sa sanag
 Nagkurog anay, kag ang lalakin-on nga dagway
 Naathagan nga amo'ng nawong niyang' maligdong.
 Wagkos nga maputi sa iya ulo nagputos,
 Ang malaba nga bungot sa iya guya nagpaathag,
 Ang espadang' tiku gakabit sa iya paha
 Nga sa dugo nga mainit sa kahadlok gapauklo.
 Subong masubong' hagong sang kalong nga saway
 Nga gabatyag kasakit sa pagbakho sang tawo,
 Tingog niya nagtublag linong nga daw lubobngan
 Kag sa moros sa aninaw niya nga matagnaon.
 "Ay! ay! — siling ya sa iya, kag nagtunog madalum
 Daghob nga sa kalag kahadlok gapabatyag,
 Subong sang handumanan sang maabyanon nga tingog. —
 "Kailo man ako! Kailo'ng pungsod nga maisog
 Sa iya sabak nakita ya'ng banlason nga Libia!
 Kailo man ang Koran, panubliong' balaan
 Nga sang Mahometanhon nga Ala ginbilin sa iya!
 Dili mas-a mahimo gamhanang' kristuhanon
 Didto sa mga pangpang sang Guadaleteng' lunhaw
 Nga maagawan nimo'y hayahay, kay liwat
 Nabatak mabatukon ang ulong' nabilanggo.
 Si Pilayong' halangdon, godanhon nga bilidhon,
 Ang anak nga bansagon sang maisog nga Favila,
 Sa matig-ang' bato didto sa Covadonga
 Nagsumpong sa kusog sang mga Mahomanhon.
 Ang Krus, ang Krus, ang tanda nga ginasimbahan,
 Hangaway 'ya padayon, nga gapaabot magdaog:
 Si Maria gabuylog sa ila nga sa iya lambong
 Maluyang' mga lawas iya ginakunopan.
 Apang di igkahadlok, kay ang mahometanhon
 Gihapon madalag-on sa mabaskog nga inaway,
 Kag indi magsalig sa iya bulig, nga lamang
 Sa gatuo sa Diwa butkon 'ya nabuligan.
 Apang kon magtulog ka sa butkon sang kalipay
 Kag mga pagsulondan nga Diosnon pabay-an mo,
 Mahulog ang dambana nga nagsakdag kay Tarif
 Sa labu nga makusog sang di-diosnon nga espada;

Subong subang' naglanas ang inyo nga dugo
 Maawas sa kapatagan kag sa mga pisong,
 Kag subong man sa duta sang Iberiang' gabuskag
 Nga sang arabyahanon mabugnaw nga lulobngan;
 Kag sa away nga di maisip, sa wala'y untat nga away
 Sa mga dughan ninyo ang sundang ilubong
 Sang bugalong' katsila, kag yanang' talamayon
 Nga yab-ok imo usangon subong sawang' malaot;
 Kag sa tagdiutay-diutay ipaagaw ninyo'ng duta
 Nga sang inyo dugo ginbunyagan pagpauya;
 Mga babaeng' maluya subong man mga anak
 Mangin-ulipon sa ila masubong' balakhuon;
 Ipamutang uli sa banlas nga mapintas,
 Luha nga mapait sa nadulang' hidait
 Inyo nga patuluon sa kaghang' kahuloy-an
 Isipon nyo'ng inadlaw sang inyo nga pagbalik.
 Kag kamo may bugal nalipay sa kalaot
 Linibong' sakayan maaway sa ila kalubha,
 Kag duta nga maanyag sa hidait gatulog
 Mabangis magahamag nga wala pa makita.
 Paglupit! pagdalagan! lupad sing madali
 Paatubanga sa inaway batid mong' hangaway,
 Kag matagsing nga budyong palanuga sa hangin
 Sang tunog sa inaway, nga sa pagdaog gaganyat.
 Magakurog ang duta sa madasig nga tiil
 Sang maabtik nga kabayo nga tumandok sa Arabia,
 Sa pulang' nagadabdab makintab nga inoglugom
 Ang dugong' di-langitnon sa espada mo mahugom.
 Sa atubang sang Bulan tanda ko gapasili
 Himoa nga sang Sang-an ipaampo'ng pamakod,
 Kag dayon magbanaag nga mangin-madalag-on
 Ang ginapakamaayo sang Koran pagsulondan."
 Siling niya; kag subong asong' sa iya pagsaka
 Sang hangin nga mabaskog sa gilayon panason,
 Subong sining' napala, nga dako'ng kakibot
 Ang nahatag sa moros, sang aninong' langitnon.

8 sa disyembre, 1879.

SA LANUBONG' PILIPINHON⁽¹⁾

Hulobaton. — Pagtubo, O, nagakuyaw
nga bulak!

ITANGLA dahi mong' maanyag,
Karon nga adlaw, lanubo nga pilipinhon!
Sing masilakon itanyag
Ang imo pagkabansagon,
Matahum nga paglaum sang Pungsod nakon!

WANING'⁽²⁾ hangkilan, lupad,
Kag hatagi sila'y isip nga bilidhon,
Sing mabaskog ipaladlad
Nga labi sa hangin ang kadasigon,
Lamhad nilang' isip sa lingkurang' mahimayaon.

(1) Ining' alambahon nga binalaybay, nga sinulat ni Rizal sang 1889, gintanyag sa paindis-indis sang mga sinulatan sa dinalayday kag binalaybay nga ginhiwat sang amo nga tuig sang *Liceo-Artístico Literario* sa Manila, kag nagdaog sang nahaunang' padya. Ang mga humulukom lunsay pilipog nga mga katsila.

Nahanungod sini nga sinulatan, si Dn. Wenceslao E. Retana, mamaragtas nga katsila, nagsiling lakip sang iban nga butang, sang masunod:

"Indi kinahanglan ang isa ka lagting sa pagtukib sang butang nga nagakibo sa amo nga alambahon... Yadto indi dapat nga mangin-tuig sang pagdinuhadohaay. Apang sa pagkamatuod, ang isa ka tumandok nga si iya ang Pungsod indi España, kundi Filipinas, kag amo ina ang iya ginapabantog, kag indi lamang ini, kundi nga iya ginapasud-o ang pamatan-on nga magpadungog sang amo nga pungsod, butang nga may diutay nga pagkatumalagsahon; yana indi kinaandan, kundi pinasahi, nga ang isa ka indyo magpabugal sang pagkadako sang balatyagon nga binanwahanon (makipungsudnon sa pagkatutuo): tungod sini nga ina nga alambahon dapat bilangan nga isa ka tipik nga nagapakilala sang isa ka pamatasan, nagapakilala sang isa ka tawo nga dapat talupangdon."

Wala sing nahambal nahanungod sang tunay nga huwad sini nga binalaybay.

Mga huwad naggulwa sa:

1. *La Independencia*, ika-25 sa Septyembre 1898.
2. *La Republica Filipina*, ika-30 sa Dis. 1889.
3. "Homenaje a Rizal" pp. 393-395.
4. Retana, W. E.: "Aparato" tomo 3, pp. 1577-1578.
5. Retana, W. E.: "Vida y Escritos," pp. 32-33.
6. "Nuestro Tiempo," Disyembre 1904.
7. Guerrero, Leon Ma.: "Young Rizal," pp. 176-177.
8. Veyra, Jayme C. de: "Poesias de Rizal," pp. 31-32.
9. Orosa, Sixto Y.: "Jose Rizal, el heroe nacional filipino," pp. 59-61.
10. Bayani, 6 Hunyo 1947, t. I, Isip 2, p. 3.

(2) Wani — Genio

DALA'NG kasanag, paubos ka,
 Sang mga sining⁽³⁾ kag mga agham⁽⁴⁾ sa patag,
 Kag pamatan-on, hubara
 Ang talikalang' mabug-at
 Nga sa wani mong' balaybayon nadapat.

SA danayng⁽⁵⁾ mainit mo tamdon
 Diin nagpuyo'ng kadulom, ang katsila
 Sing masili nga purong
 Sa pagdumalang' may kaalam kag may kaawa
 Naghatag sa anak sining' indyanhong' duta.

IKAWNG' gasaka, gasapo
 Sa kuyos sang aninaw mo nga bugana
 Sa dalauda sang Olimpo
 Balaybay nga labing' maangga,
 Sa dugos kag kuyom nga labing' dagaya;

IKAW, sa langitnong' tingog,
 Ni Filomena⁽⁶⁾ kaindis, nga matam-ison
 Nga sa nanuhayng' tunog
 Sa maanta nga kagab-ihon
 Nagkuha sa tawo sing balakhuon;

IKAW, sa batong' dalipi
 Gahatag kabuhi sa imo kabubut-on,
 Kag panumdoman nga putli
 Sang wani nga masilakon
 Sa kamot mong' gamhanan ginapadayon.

KAG ikaw, nga'ng nagkatuhay nga balani
 Ni Pebong' mahal ni Apeles nga balaan,
 Kag lambong sang kinaugali,
 Sa guhit nga katingalahan
 Sa ahaw nga panapton dagmit mong' naduagan.

PAGDALAGAN! kay ang dabdab nga balaan
 Sang wani gahulat takdan ka'y purong,
 Malanog sang kabantugan
 Sa gapabansag nga budyong
 Sa kasilong' masangkad sang tawo ngalan.

(3) Sining — Arte

(4) Agham — Ciencia

(5) Danay — Región

(6) Filomena — Pispis sa kasisidmon.

ADLAW, adlaw nga masadya,
Maanyag nga Filipinas, sa imo nga duta!
Magpasalamat sa Diwa,
Nga sa handum nga may angga,
Ikaw padal-an sing palad kag himaya.

SA FILIPINAS⁽¹⁾

(*Sa album sang mga eskultor nga Pilipinhon*)

NAGADABDAB kag maanyag daw diwang' langitnon,
Malipayon kag putli subong sang banagbanag
Kon panganod hatagan 'ya'y tagumnon nga duag,
Gatulog ang diwata sang duta nga indyanhon.

ANG tiil 'ya ginahadkan sa luyag nga maanggaon,
Sang bukal nga mahumok sang nagaamba nga dagat;
Magayon nga Katundan sing yuhom nagahalad
Kag ang bukay nga Polo⁽²⁾ kumbong yang' mabulakon.

ANG akon Isbing gaugoy sing tuman kamaanggaon,
Sang mga alambahanon mga kadiwatahan;
Ang kalipay kag palad sa iya nadulot nakon.

SING malunhaw nga dahon kag pulang' kabulakan
Kag sing mga asusena purongi'ng iya agtang,
Sang mga manining,⁽³⁾ Filipinas dayawon!

(1) Ini isa ka ambalaybay (soneto) nga sinulat sa Album sang Talapuanan sang mga Eskultor, kag napetsahan sang pebrero sang 1880. Nabantala sing nahauna sa LA INDEPENDENCIA, sang ika-29 sa disyembre sang 1898. Ang eskultor nga pilipinhon nga si Dn. Romualdo Teodoro de Jesus may iya sang tunay nga huwad sini nga ambalaybay, apang ang mga himata sang eskultor indi na makahibalo kon diin ini makita, tungod sang madugay na nga panahon nga nagligad.

Naggwa man sa idalum sang tig-ulo nga "Ang mga manining (artistas) nga pilipinhon." Ang mga huwad naggulwa sa:

1. *La Independencia*, Malabon, ika-29 sa Dis. 1898.

2. "Poesias de Rizal" ni Veyra, p. 33.

(2) *Polo* — Ang utbong sang katung-anan sang kalibutan.

(3) *Manining* — Artista.

KAY BIRHEN MARIA⁽¹⁾

DUGOS ka sang hidait, mahal nga kalipay
Sang tawong' may kasakit! Ikaw ang tuboran
Diin nagadaludo ang busay sang pagtabang,
Gapauya sang duta ta sa wala sing pahuway.

KUTOB sa imo dambana, sa langit nga naligwin,
Ampu kong' mabakhuon imo nga pamatian!
Kag sa masili nimong' lambong imo tabunan
Tingog kong' nagasaka sa lupad nga matulin.

MARIANG' mahidaiton, ikaw akon Iloy;
Ikaw akon kabuhi, ang akon nga kabakod;
Sa mabangis nga dagat amo'ng akon panuytoy.

KON sa akon magpasud-o ang lakas nga pagduyog,
Kon but-an ni Makaptan⁽²⁾ kabuhing' nagapaaloy,
Tabangi ako, tabuga ang akon kalisod!

⁽¹⁾ Isa ka ambalaybay nga wala gid makilal-i, nga nabantala sing nahauha sa LA ALBORADA, sa Manila, sang ika-30 sa disyembre sang 1901. Si Dn. Vicente Elio nagapati nga ina sinulat ni Rizal sang tuig 1880.

Ang tunay nga huwad nasunog sang 1945 sang panahon sang paglawas sa idalum sang pagtipig ni Dn. Leoncio Lopez-Rizal.

Naggwa man sa idalum sang tig-ulo nga "Ang mga maninining (artis-Nabantala ini nga binalaybay sa mga masunod:

1. Retana, W. E. "Vida y escritos," pp. 459-460.
2. La Alborada, Manila, ika-30 sa Dis. 1901.
3. Veyra, Jayme C. de: "Poesias de Rizal," p. 33.
4. Bassig et al: "Selected Readings of Rizal Prose and Poetry," p. 66.
5. Zaide, Gregorio F.: "Jose Rizal, Life, Works and óritings," p. 41.

⁽²⁾ Makaptan — Diwata sang kamatayon.

SA LUYO SANG PASIG⁽¹⁾
Sarswela sa Isa Ka Bahin sa Binalaybay

MGA TINAWO:

LEONIDO, CANDIDO, PASCUAL (tanang kabataan);
 Guban sang Kabataan, mga Yawa, kbp.

(Ang palagwaon ginahiwat sa pangpang sang suba sang Pasig, sa banwa nga nagadala sini nga ngalan; ang puniponi nagapahayag sang suba, kag sang pangpang sa atubangan sang nahamtangan sang mga tinawo. Makita ang simbahan, mga balay, mga kawayanan kag madamo nga hayahay kag mga puniponi nga kinaandan sa kabanwahanan sa Filipinas. Takna ini sang pagpamanagbanag, kag tungod sini, ang dan-yag sang kabilugan dapat ipakita sing nagakaigo.)

NAHAUNA NGA GWA

Sanday CANDIDO, PASCUAL kag iban nga Kabataan. (Ang iba sa ila nagadala sing mga bulak, ang iban sing mga hayahay kag mga hampanganan sa ugali sang mga bata.)

GUBAN

Mga rosa, klavel
 Sang Pasig nga masadya,
 Sing madamo nabitay;
 Sang putling' banagbanag,
 Sa matahum yang' langit
 Ang kasanag mahugmay;
 Mga mata langitnon
 Mapulapola'ng agtang,
 Bibig pulang' masili
 Nagapainit sang dughan;

(1) Sang 1880 ginpangabay nila si Rizal nga mag-amot sing isa ka sinulatan sa mga pandot nga sa tuigtoig, sa ika-8 sa Disyembre, ila ginahiwat sa Ateneo Municipal de Manila. Sang amo nga tuig si Rizal amo ang Pangulo sang Akademya sa Kasulatan nga Kinatsila sang amo nga buluthoan. Tuhoy sa amo nga mga pandot si Rizal nagsulat sini nga melodrama.

Amo lamang ini ang sinulatan ni Rizal nga inogpaggwa sa teatro.

Wala mahibal-i kon ang tunay nga huwad sini nga sinulatan yara pa ukon wala na.

Ang mga huwad sini naggulwa sa:

1. "La Patria de Manila," 30 sa Dis. 1902.
2. "Nuestro Tiempo," Dis. 1904.
3. Retana, W. E.: "Vida y escritos," pp. 37-50.
4. Veyra, Jayme C. de: "Poesias de Rizal," pp. 181-195.
5. Guerrero, Leon Ma.: "Young Rizal," pp. 181-195.
6. "Dia Filipino," 1915.
7. "Sunday Times Magazine," Hunyo 17, 1951, p. 14.

Sa imo, dugusnong' kaanyag
 Ang isip maupod dayon;
 Sa imo, may maayong' palad
 Kalag nga malipayon.
 (Iluwa)

CANDIDO. Ang lamhad nga aga daw ano kaanyag!
 Banagbanag sa iya mga silak
 Gatigaytigay sang mga bulak
 Nga nagahatag puni sa patag.
 Ang Pasig! Nadunggan nyo'ng tulalay
 Sang mga kawayan sa may pangpang?
 Sa diutayng' pispis inyo nadunggan
 Ang huning' matam-is kag nanuhay?
 Isugid sa akon: ang katahuman
 Puni'g kadayawan nga madamo
 Nga ginapakita sang Makaako
 Sa kagayon nga katingalahan;
 Kag yana nga sulog nga mahipos
 Diin gadahog mga baroto,
 Wala gapaila, gaganyat sa inyo
 Sa daragilon yang' matanos?
 Wala gasugid nga'ng kalipayan
 Niya sa putling' Birhen nagikan,
 Nga nagapakita karon nga adlaw
 Sa kahimtangan nga madayaw?

TANAN.

Wala'y duhadoha!

PASCUAL.

Yanang' kasadya
 Sang mga pumoluyo nabatyag;
 Yana'ng kasadyang' nagapakunyang
 Nga magsinaot ang tagsatagsa.
 Bisan diin akon masumalang
 Napanaptan maayo nga katawhan,
 Sa mga dalan; bata'g tigulang,
 Nagagwa sa pagtan-aw tanan.

INANG.' BATA.

Ang hamhbal mo, Pascual, may katunay;
 Kag gapati ako! Kay ang katawhan
 Nagpamutang nga wa'y magpalidan
 Sang mga pakabit kag hayahay.

2HANG.' BATA.

Yari dala nakon duitay nga alat
 Sang mga bulak nga inoghalad
 Sa Birhen.....

- INANG.' BATA. Aton nga tan-awon . . .
 Isang' halad nga ahaw-ahawon,
(Ginatulok niya nga may paghikay.)
 May isang' hawla ako sa balay
 Nga may dinuagan nga mga pispis
 Nga'ng ila huni tuman katam-is
 Nga akon ihatag, kon maglabay.
- 3LONG.' BATA. Pulopispis! Ano nga binuang!
 May akon nga bomba, palalukpon . . .
(Nagatikal)
 Halin diral Inang' halampangon
 Sing kahadlok nagahatag lamang! . . .
- 3LONG.' BATA. Ikaw nahadlok!
 INANG.' BATA. Ako? Wala!
 PASCUAL. May akon nga plawta nga kawayan . . .
(Ang tanan nagkadlaw.)
- TANAN. Ha! Ha!
 PASCUAL. Ang butang sa inyo katingalahan?
 Hanti huo! Akon nga patunggon!
 Ang akon amay, nasayran ninyo,
 Nagtudlo sa akon sing tulalayon,
 Nga matahum, matahum kaayo:
 Tulalayon ko; makita ninyo!
- 2HANG.' BATA. Maayo pa'ng akon nga kabulakan!
 PASCUAL. Ang akon plawta!
 INANG.' BATA. Anong kabuangan!
 Maayo pa gid ang akon nga hawla
- 3LONG.' BATA. Indi! Labing' maayo'ng mga bomba.
 INANG.' BATA. Indi, ginuo!
 3LONG.' BATA. Huo, ginuo! . . .
- INANG.' BATA. Kabuangboang!
 3LONG.' BATA. Kabuangit!
 Ang kubos mong' hawla diutay kaayo.
- INANG.' BATA. Ang imo mga bomba amo'ng bwisit.
 CANDIDO. Hanti, mga abyan! Di magkinamog:
 Ang tagsa ka dulot may kamahalan;
 Napangayo ko isang' bagay lamang,
 Kag amo nga . . . kamo magdungog:
 Isang' baroto punihan naton
 Sing labing' matahum nga puni;
 Dira sina, ang suba nga ini

Sing malinong aton nga siaron;
 Mga hayahay, palakabiton
 Ibutang ta sa madamong' duag;
 Dal-a ang tanan nimo nga bulak;
 Ikaw, hawla; ikaw, palalukpon;
 Ini, sang plawta niyang' may angga,
 Mabuylog samtang nga nagalanton:
 Sa among' bagay kita manakayon. . . .
 Tubtob ang Birhen aton makita.
 Ano abi sa inyo?

TANAN. Tuman gid kaayo!
 3LONG.' BATA. Talagsa yana nga kaisipan!
 INANG.' BATA. Mangita kita sing sakayan!
 CANDIDO. Amo man gani ang isiling ko!
 (Buot nga mahalín).
 Hulat anay! Si Leonido? Diin sia?
 PASCUAL. Al! Diin sia magkadto, matuod?
 2HANG.' BATA. Diin nagkadto?
 3LONG.' BATA. Waay ako kasayod.
 CANDIDO. Hanti maayo, pangitaon ta:
 Bayaan ta anay ang baroto
 Amo man gihapon: sa ulihe lang;
 Ang kinahanglan sa aton nakulang,
 Kay wala sa aton ang pangulo.
 INANG.' BATA. Pangitaon sia.
 CANDIDO. Karon nga daan!
 Kon wala sia wala kita aton
 Sing mahimo!
 3LONG.' BATA. Aton pangitaon
 Tubtob didto sa kaidadalman!
 TANAN. Malakat kita, lakat kita,
 Malakat kita nga wa'y kawatan:
 Malipayon aton kalingawan!
 Ni Maria paayawan kita!

IKADUHA NGA GWA

*Magwa si Satanas nga nagapanapot sing itum kag pula;
 ang iya duag maluspad*

SATANAS. Matuod bala? Matuod ayhan
 Nga'ng banwa nga naghanged sa akon,
 Bag-o lamang magdungka karon
 Sa hililwayan nga dulongkaan?

Kon sia buyoy nga manogsakayan
 Sa kadagatang' tuman kabalod
 Sang pangabuhi, anong' kusog
 Ang sa iya gaapin kag nagabulig
 Nga nagtigayon sa iya pagdampig
 Sa bahura ko di sia malunod?

Sin-o, sa puloy-an nga mangitngit
 Diin sia natago nga nasapwan,
 Sa iya nagkuha nga gamhanan
 Kag sa sanag sang adlaw sinangit?
 Ay! sa akon nga mga kasakit
 Ikaw, O Babae! wa'y duhadoha
 May gahum nga makahalangawa
 Sa pagkuha sang puloy-an nakon!
 Tinuga ka nga tumalagsahon!
 San-o ko ikaw sarang mapahawa?

Ang impyerno na gid... nga pagkalaot!
 Diin natuga'ng mga kasakit,
 Mapintas nga silot kag kangitngit,
 Di tumbas sa wa'y langan kong' kaugot.
 Ay! ngaa sing himayang' malulot
 Ako dinid-an sang kapalaran?
 Ngaa ako sang Makagagahum
 Dinid-an nga sa lakas kong' kagha
 Ang akon palad akon nakita
 Sa mga buton sang kamatayon?

Tinuga nga balaanon! Kalag!
 Tinugang' wa'y palad kag kubos,
 Ikaw ang ginsubol sa pag-antos
 Sang Kamot nga sa imo nagalaglag!
 Kon ang tawo sa duta nagagaab
 Kag pangabuhi gadaot sa iya,
 Sa pagbatas gapangalipay sia
 Nga'ng kabuhi sayod yang' malip-ot,
 Samtang ang Anghel di maghingabot
 Paghulat sang kamatayon niya!

Apang ay! pilit nga batason,
 Batunon ko masubo kong' palad,
 Nga sa away kong' wala'y katulad
 Malaot ang kapalaran nakon!
 Apang, bisan nga ako'ng narugon,
 Dayunon ko'ng banas nga malaot:
 Sia, maayo'ng ginaakop; ako, ang salot...

Bugalon! . . . Buhata'ng imo luyag;
Ako, bagay nga sa imo matublag;
Nga ikaw kaaway kong' wala'y puot.

Hanti, sugdan ta ang sumponganyay...
Isipon ta anay ang pagbawi
Sang dakharian kong' wa'y kasari
Sa kinaalam ukon sa lubhaay.
Duta, kaibog sa akon mo natan-ay!
Ay! . . . ikaw pagabawion nakon!
Natago, diri ko hulaton
(*Manago sa puno sang isa ka kahoy.*)
Isang' kristuhanong' di gahalong
Luyag ko sa akon kamot maluong
Kabikahan nga nadumtan nakon!

IKATLO NGA GWA

Magwa si Leonido.

LEONIDO.

Ang pangpang karon kapagkamingaw;
Indi na madunggan ang sininggit;
Katanhaga: masanag na'ng langit
Kag wala bisan sin-o diri.
Dapat nga nakaabot na sila,
Kay amo ang ila ginsiling. . .
Sa banta ko sila naghalin. . . .
Sin-o'ng kasayod nga ako nawasi?
Apang indi: ini amo'ng dalan
Nga sa poblasyon nagapadulong
Ini amo'ng suba nga wa'y tupong
Sang iya ilig nagapakita. . . .
Yadto'ng simbahan... Ang akon balay...
Hayahay. . . Akon na mapatihan!
Amo ang duog nga halampangan
Nga ni Pascual sa akon ginbalita!
Kutob diri amon hulaton
Nga mag-agi ang putli nga Birhen. . .
Apang. . . sin-o sa akon masiling
Nga bag-o lang sila maglakat?
Maayong' pangitaon ko sila:
Di didto; sa ubos akon panaugan. . .
Ginapatihan ko nga'ng guban
Indi madugay diri madangat.

(*Buot na sia mahalín, kag mag-abot si Satanas nga nagapanapot sa pagkadiwanhon.*)

IKAP-AT NGA BAHIN
SI LEONIDO KAG SI SATANAS

- SATANAS. Hulat anay! Diin ka makadto?
 LEONIDO. Sin-o ka?
 SATANAS. Ngaa?
 Wala nimo ako makilal-i?
 LEONIDO. Wala ko madumdomi'ng guya mo,
 Wala man nakon ikaw makita
 Bisan kis-a lang. Paagiha ako!
 SATANAS. Indi! Tuloka ako sing maayo. . . .
 LEONIDO. Sugid, napangabay ko, sin-o ka. . . .
 SATANAS. Ako yadto nga labi ka gamhanan,
 Gahatag pagbulot-an sa unos, dagat,
 kalayo;
 Sing kasili sa linti sa baha kadagaasan;
 Ako yadto'ng sa daku nga gahum
 Hari sa panahon nga matahum
 Nga ginhangad kag ginkahadlukan;
 Isang' Dios sang indyanhon nga
 katawhan.
 LEONIDO. Gabutig ka! Sa akon mga tigulang
 Inang' dios nagtulog na sa kalimot,
 Kag mga binuang nilang' lulodhan,
 Diin sa mga pagdayaw nga makalilisang
 Ginhalad ang linibo nga nalautan,
 Sa karon ang tanan na nagkapugday.
 Sa iya kagamhanan nga napapas,
 Sang amon dila sa iya ginwaswas
 Sa iya mga nalimtan nga hangkat kag
 paghikay:
 Indi ka dios; gabutig ka wala'y duhadoha,
 Kay isa lang ang Dios nga galuntad
 matuod:
 Ang Diwa nga sang tawo kag sang duta
 nagtukod,
 Kag ang amon hugot nga pagtuo sa iya.
 SATANAS. Dungol! sa mga gatod, wala ka
 mahangawa,
 Sang akon gahum? Bata nga wala sing
 pagsalig,
 Di bala'ng hangin akon nga imo
 ginaginhawa,

Ang adlaw, mga bulak kag suba nga
 nagailig? . . .
 Sa tingog kong' gatuga labing'
 makagagahum,
 Sa kadaygan sang tubig tanan
 nagkalabun-ag
 Ining' mga pulo nga sadto matahum;
 Nga nasilakan sang pamanagbanag;
 Kag samtang sa simbahan ko sila
 matuohon,
 Sila nagpalasaka sang mga pangamuyo
 Sa akon dambana, ginlwas ko sila'y
 makadamo
 Sa gutom kag kahadlok, kamatayon.
 Ang mga kapatagan nagmulong-ay
 Sing mga mahamot nga kalunhawan;
 Naggulowa sa wala'y pangabudlay
 Sa sadto mabugana nga putling'
 kadutaan,
 Ang mga alanihon nga madalag;
 Naglagaw sa mga kawayangan
 Ang mga kanding nga naduagan,
 Usang' madalas kag bakang' budakdak;
 Ang mapisang' putyokan
 Nga naghimo sang pugad niya nga may
 kabuot,
 Kag sa tawo nagdulot sing dugos nga
 matam-is;
 Nagbalik ang uwak sa iya pulogaran,
 Nga wala magpaabot
 Sang masakit kag talamayong' tistis;
 Anay ining' mauyang' duta nag-agum
 Sang isang' panahon nga may karimis
 Nga sa himaya niya sa Langit
 nakatupong;
 Kag nawad-an sing kalipay karon,
 Gabakho sa gahum sang dumoluong
 Kag sa amat-amat sia napatay
 Sa kamot sang España nga di
 matinuohon!
 Apang, kon luyag niya akon sia nga
 ihilway

Kon sia sang tuhod, niya may luyag sa
pagbali
Sa atubang sang simbahan nakon nga
may kasili.
Gamhanan ako kaayo, nga sa karon nga
daan
Hatagan ta'y nahandum mo kon hangdon
mo ako;
Apang, kailo ikaw kon dili ka magtuo
Kay buho nga madalum sa tiil mo akon
buksan!

LEONIDO.

Kon ikaw ang gamhanan, kag kon sa
kamot ninyo
Sang mga buhi yara'ng kapalaran,
Ngaa ugaling nahimong' kalautan
Mga kristyanhon sa imo?
Kag kon sa sugid nimo, magual nga
kadagatan
Kag amihan gatuman masunuron
Sa imo tingog kag sa imo kagamhanan,
Ngaa'ng magagmay nilang' sakayan
Nga ginayaguta nimo karon,
Di nagkalapan
Kag di ginlubong sa kabaluran?
Ngaa ang imo nga mga bituon
Sa gab-ing' madulom sa ila nagtuytoy
Kag ang hangin sa ila nga layag
nag-ugoy
Kag ang linti mo dili sa ila ginpatuon?
Tungod sina ikaw labing' makagagahum?
Kag sa dakong' kalautan,
Ang kay Maria ngalan,
Nga gabihag sa tawo nga dili malipayon,
Bilang mataastaason nga pagtamay
Sang pagtuluohan mo nag-abot sa
paghapay?

SATANAS.

Sang akon pagtuluohan! Wala'y palad!
Wala ka makasayod nga akon ginatipigan
Isang' banwa nga sa akon galuhod,
gahangad?
Ay!...Sa pila ka adlaw maabot
Ang natigana nakon nga kalainan

Sa inyo, nga sang di putli nga pagtuo
gaakop:

Kalaot nga malisod,
Pamiste kag inaway, lakas nga panalakay
Sang mga pungsod nga nanuhaytohay
Sa mga panuigon nga masunod!
Sing dugo kag sing luha sang banwa nimo
agayan

Ang balas sang wayang sang pungsod nga
ginauhaw;

Kag sa mga patag nga madayaw
Di na magpahuni sang iya ambahan
Pispis nga sang liso nga mainit ginpila-
san

Bisan ang mga bukid mong' dumaan,
Bisan mga pisong, busay, kasubaan
Indi na pagtahuron
Sang mahisang' katawhan
Sang hidait nagtublag kag sang himaya
nimo;

Samtang nga sa pagtimalos, ako,
Dimapungan nga hangin akon ipabuga
Agud sa iya pagdasdas
Sa kabangis kag kaakig nga lakas,
Ukayon iban nga mga tinuga,
Kag isang' sakayan nga may kahuyang,
Sa tubig igatugdang,
Kag dugangan ang imo nga mga
pagbatas.

Laglagon sa akon kaagkig
Ang dagaya nga alanyon sang malunhaw
nga kaumhan,

Kag kutob sa mataas nga putokputokan
Sang tindugon nga bukid
Pailigon kong suba
Sang abu nga mainit,
Nga putson sa asu kag kalayong' galay-ab
Kabanhawan akon nga tapanon
Kaangay sang mabangis nga pagbaha
Nga kon magpanglakaak
Gapanghulbot galuok nga tigkahoy kag
gamhon;

Kag ang naurogan nga kadutaan,

Sa tingog nakon nga kalahadlukan,
 Mapalangurog sing tuman kabaskog,
 Kag sa tagsa ka hulag
 Mauyang' duta'g kabuhi magabalatian
 Ay! Ay! Ang kalaglagaan nga madamo!
 Wala'y pulos madamong' paghibi kag
 pagbakho!

Hanti pamatian ko nga di pagbatyagon
 Ang sa katawhan nga mga paghaya
 Makadlaw nga may hikay akon sila
 tulukon!

LEONIDO.

Butig! wa'y ka mahimo! Sa imo ko
 napangayo,
 Sa ngalan sang Ginuo nahangad sang
 kalag ko,
 Pagsugid sa akon kon ikaw si sin-o!
 Anghel ka, ukon wani balang' mahigko,
 Nga luyag nimo nga dautan ako,
 Huksa'ng gapaliwat mo nga lipon
 Sang lawas mo sa dagway nga yawan-on!

SATANAS.

Hanti maayo! Yari na nian akol
 Kag talupangdan nimo kag ginapasayod
 ta

Nga ako si Satanias, ang anghel nga
 masili

(Sa panapot sang yawa)

Nagpungko sa dambana

Sang mga panahon nga madugay na,
 Nga nagpagwa sa iya agtang sang gihay
 nga masili.

Ako adtong' sa lakas nga kaakigon
 Nagpakig-away batok sa madaugdaugon;
 Sang ulihe, dinaog sa lubhang'
 pagkalutos,

Dinaldal nakon

Sa kamatayon inyo nga mga ginikanan;
 Apang kon sa pagtuo nga balaan
 Ako sang kristuhanon dag-on sa kadalas,
 Sa mga pagpanghalit nga lakas
 Manimalos ako sa imo; ako'ng kusganan;
 Kag ikaw kon luyag mo nga indi ka
 mapatay,

Pagluhod ka sa akon mga tiil!

LEONIDO.
SATANAS.

O! Indi gid!

Nakita mo'ng gahum ko'g kusog?
Ang gamhanan nga mga kalag
Nga sa kalibutan nagahari,
Nagatuloman sa akon tingog;
Sunda'ng akon bantog nga hayahay;
Pamati sa akon: kon mapailubon
Talikdan mo'ng bag-o nga pagtuo,
Kag may hinulsol, sa akon dambana
Sa daku nga paghandum maabot ka,
Hatagan ta'y palad, kalipayan,
Kag imo na'ng imo ginahandum:
Suba nga sa tiil mo gadalagan,
Gaganoy sang dyamante kag mutya;
Ang hangin nga imo ginaginhawa,
Diin galupad linibong' pispis;
Inang' mga balay kag lagwerta,
Mangin imo kon sa gilayon
Sikwayon mo'ng bag-o nga pagtuo
Kon pakalauton nimo'ng ngalan
N'ya nga ining' pandot sa iya nahalad;
Apang, kailo ka! kon sa pagsumpong
Maghandum kang' di magtuman sa akon.
Kay sa tiil mo karon nga daan
Mabukas ang mahigko nga duta,
Nga ilubong ka sa iya tibalbong,
Subong sang paglubong sa balas
Sang diutay nga tinulo sang tubig
Kon ang tanum layungon sang adlaw.

LEONIDO.

Wa'y pulos nga buot mo ako pasudlan
Binuang nga hadlok sa imo hambal;
Wala sing pulos nga magdumdom ka
Nga ako mabihag sa imo pagtuo;
Di mas-a'ng anak nga kristuhanon
Nga mapahadlok sang panulay,
Sa atubang sang Anak ni Maria
Ang dayon nga Impyerno nagakurog.
Kalag nga butigon!
Lakat, layas ka sa kadudolman,
Didto sa puloy-an sang panaghoy
Kag sa wa'y langan nga kahuloy-an! . . .

SATANAS.

Hanti, kay amo ina'ng imo luyag,
Kinahanglan nga ikaw mapatay:

Ikaw ang ulihe nga palatyon
 Nga sa dambana nakon sunugon;
 Ikaw ang daga sang mga upod mo,
 Sa imo ko ipaupok ang huya nakon.
 Mga kalag! maunungon kong' kaupod,
 Nga sa kalaot gaagum dugos sang
 kalipayan,
 Nga sa mapintas nga kasakitan
 Napatubo'ng dumot sa inyo kalag nalikop,
 Kari nga may kalipay sang away sa
 pagsugod!

IKALIMA NGA BAHIN

Naggwa ang guban sang mga yawa

DULONGAN NGA PAGHAMBAL SANG MGA YAWA

Sin-o nagtawag sa amon
 Nga may daku nga kaugot?
 Sin-o'ng nagapangayo
 Sang amon mga kagubot?
 Mabuhi ang kalibutan
 Nga sang kalayo puno,
 Nga ang kalipayan niya
 Ang malain kag tiku!
 Mapatay, mapatay yadto'ng
 Nagahupot sing kalubha,
 Nga sang Impyerno nga ini
 Nagahikot magguba!

SATANAS.

Kari kamong' malipayon,
 Sing maayo inyo dunggon;
 Ang akon gapanawag
 Nga tingog sa inyong' tanan;
 Sa adlaw nga ining' gadilag
 Ang ginhuptan tang' paglaum
 Sa pagbalos sing matuyom
 Karon sarang na matuman.

DULONGAN NGA PAGHAMBAL SANG MGA YAWA

Mahal sa isang' yawa
 Hari yang' gamhanan,
 Ang iya nga sugo
 Amo'ng pagbulot-an;
 Sila masunod

- Sing matinumanon;
Sa imo'ng tanan
Magapakigsumpong.
- SATANAS. Put-i'ng pasipala;
Sa akon balik ka,
Anak nga wa'y palad,
Nga puno'y kaluyag:
Kari kag saulugon
Putli kong' larawan,
Kay ang kapalaran
Sa imo makadlaw.
- LEONIDO. Ginatamay ko ikaw,
Malubhang' talamayon,
Kay ang Diwa gid lamang
Ginahigugma nakon:
Samtang ako buhi,
Sia ang akon unongan
Luyag kong' mapatay
Tungod sa Iya lamang.
- DULONGAN NGA PAGHAMBAL SANG MGA YAWA
Mabuhi, mabuhi
Ang aton nga Hari!
Mapatay, mapatay
Yadto'ng nagasikway
Sa iyang' pagbulot-an
Nga wala pagtuman
Sing may kahimpitan,
Kabuhi kuhaan
Nga kalahadlukan!

IKAN-UM NGA GWA

(Mga pinanghambal kag Isang' Anghel)

- ANGHEL. Isol, anghel nga sinubol
Sang Langitnon nga kaakig!
Balik, lupad sing madasig
Sa puloy-an sang kasakit!
Pagpalayo, kon sa guray
Sang linti kamo nahadlok!
Palayo, pangulong' malaot!
Layas, O Arkanghel nga maluib!
(Malayas ang mga yawa.)

Kag ikaw, mainunungon
 Nga anak pagbugtaw karon.
 (*Mabugtaw*).
 Kari ka; ako'ng pinakadto
 Sang Langit, sa paglwas sa imo
 Kay Satanas nga maluibon:
 Ang Birhen sang Antipolo
 Nian sang suba nagasiad;
 Dayawa sa ambang' nahalad,
 Kay anak ka na n'ya'y dayon.
 Sia, may kaawa naglwas sa imo,
 Sa Impyernong' mga kamot
 Anak kang' tuman kabuot
 Kay kalipay ka iya dal-an...
 Ang aupdanan mo maabot na,
 Nga buot ka nilang' makita:
 Sa langit ako masaka
 Paalam na, Leonido, paalam! (*Madula*).

LEONIDO.

Paalam, tinuga nga maanyag,
 Nga nag-abot sa akon pagtabang;
 Bantayi kon mahamuokan
 Ang anak subong sang lapsag.

KATAPUSAN NGA GWA

*Si Leonido kag ang Kabataan, Ang Birhen maagi sa
 suba sa mga tion nga indi pa matapos ang pagluwa.*

CANDIDO.

A, Leonido, ikaw! amon napangita;
 Ang Birhen nga Maria yari diri:
 Kabatyag ka matam-is nga huni
 Nga madunggan sa libong' inambahan?

LEONIDO.

O, huo, abyan ko! namasnahan nakon;
 Akon man nakita nga gapakari...
 Daw ano'ng mahipos nga mga kalipay
 Nga ginabatyag ko sa kaugalingon!
 Tilingubon naton aton mga tingog
 Sa sini nga adlaw nga malilipayon;
 Magyaob kita sa mahal nga Birhen...
 Ano bala sa inyo, mga abyan nakon?...

TANAN.

Huo!

(*Magwa ang Birhen nga nasanagan sang suga sang
 magnesyo ukon sang kilas.*)

KATAPUSAN NGA PAGHAMBAL SING DULONGAN

Mabuhi! Bulak nga putli,
 Nga Hara sang kadagatan;
 Mabuhi!, Puting' bituon,
 Balangaw nga tunay sang Kahidaitan . . .
 Antipolo,
 Lamang sa imo,
 Sia may kabansagan kag bantog nga
 ngalan;
 Sa mga sawi,
 Ang mga buhi
 Hilwayon kami sang imo larawan;
 Ang paghigugma mo
 Sa anak nga gatuon
 Gihapon gabantay sa iya sa kalainan;
 Sa gab-i kag adlaw,
 Gatuytoy ikaw
 Sa dutang' alagyan.

*KAY L. T. P. PABLO RAMON, T. J. (1)**
(Pangulo sang Ateneo Municipal sang Manila, sa iya
kaadlawan)

MATAM-IS ang huyuhoy kon pagdilag sang aga
 Duyanon ya'ng pungango sang himulak nga maamyon,
 Kahamot nga matuyom iya nga ginasabwag
 Sa mga kapatagan;

Malulo kag dugusnon ang mahinay nga kumod
 Sang sapa nga mabuot nga'ng bukal yang' daw pilak
 Iya napilakpilak sa balas nga bulawan
 Kag puting' mga tun-og;

Matam-is ang huni sang gaambang' mga pispis
 Makailila ang kaamyon sang bulak nga maduagon

(1) Isa ka alambahon nga napetsahan sangika-25 sa Enero sang 1881 kag ginahalad sa Rekor anay sang Ateneo Municipal de Manila, sa iya kaadlawan. Suno kay Dn. Vicente Elio ini isa sang mga nahauna nga huwad nga nagsaylusaylo halin sa isa ka kamot pakadto sa isa man ka kamot sa mga bumolutho sang Ateneo nga sakop sang Akademya sa Kasulatan nga Kinatsila.

Ang paglwas sang Manila sang 1945 amo ang kabangdanan sang pagkadula sang tunay nga huwad sini nga binalaybay. Ang isa ka huwad yara sa "Poesias de Rizal" ni Jayme C. de Veyra.

* Kay L. T. P. Pablo Ramon, T. J. — Kay Labing' Talahunon nga Pari Pablo Ramon, Talapuanan ni Jesus.

Kag ang mga katuyom sang puting' sidlangan
Maanyag, makawiwili;

Apang ang imo ngalan, nahagugmaan nga Pari
Nagahatag sing kuyom sa amon nga mga dughan,
Diin wa'y katapusan ang kasanag gasilak
Labing' makaluloyag.

Kamot nga maluluy-on sang Diwa isa ka Pari
Sa imo Iya ginpakita, nga'ng gugma niyang' putli
Sa dalan pangabuhi nga mapait nagatuytoy
Sa amon mahigugmaon.

Ay! ano ayhan ang lingshod namon nga paghimakas
Nga nagahingalayo sa amon nga mga dughan
Kon di matuytoyang sang kamot mong' makugi,
Sang gugma mo'g kapisan?

Kami'ng mga anak nimo, Amay, sa amon gatuytoy
Sa duog sang kapalaran nga wala'y katapusan;
Kag sa amon panumdoman kahadlok di katublag
Sa imo pagpanimon.

Ang daku nga Apostol nga'ng tikang ya kag ngalan
Imo ginapadayon nga may dakong' pagsalig
Sa langitnon nga bulig ikaw ang bugayan
Sing manggad nga balaan.

25 sa Enero, 1881.

PAALAM KAL LEONOR ⁽¹⁾

NAG-ABOT na yadto'ng tion nga malaut,
Masubong' nadangat palad kong' malubha;
Nag-abot sa ulihe, ang adlaw kag takna,
Nga ako'ng magabiya sa imo nga hilit.

Paalam, Leonor, paalam, ako nagapaalam,
Dughan kong' may gugma sa imo ko nabilin;
Paalam na Leonor, ako'ng mahalina,
Masubong' pagbiya! ano kasakit!

(1) Malip-ot kaayo nga binalaybay nga ginhalad, sa wala sing duhadoha, kay Leonor Rivera, nga simulat sang pila ka adlaw nga wala pa sia makapa-Europa sang 1882.

"Nagaduhadoha ako sing daku nga ini nga binalaybay iya ni Rizal. Indi dapat ibantala nga tunay nga iya." — (L. Lopez-Rizal)

Wala man masayri kon ang tunay nga huwad sini nga simulatan makita pa karon apang ginapatihan nga nasunog lakip sa iban nga yara sa Bibliyoteka sang panahon sang paglwas sang Manila sang 1945.

Ang "Poesias de Rizal" ni Dn. Jayme de Veyra may huwad sini nga binalaybay.

GINAPANGAYOAN AKO SING BINALAYBAY (1)

— I —

ILA napangayo patunggon ko'ng lantoy
 Dugay nang' guba subong man naghipos:
 Apang wa'y huni sa akon pagkuskos
 Bisan isbing nakon wala na gatuytoy!
 Gamitlang malas-ay kag gapanganduhoy
 Kon sia'ng ahaton' sining' panumdoman;
 Kon sia'ng nagakadlaw, gabutig gid lamang
 Subong pagbutig sa iya nga pagbakho
 Kay pag-isahanon ko nga masubo
 Kalag di gabatyag kag wa'y kalipayan.

— II —

Nag-agi'ng inadlaw kag amo'ng matuod...
 Apang ang inadlaw sing dayon naglabay,
 Nga ako gintawag nilang' mamalaybay
 Sang nagpalaabong kag mga kasuod.
 Apang halos nian tanan nagkalamgod
 Sadtong' panahon mga handumanan,
 Subong pagpabilin sa isang' kasadyahan
 Sang katingalahang' mga hulunihon
 Sang palamatin-an sila pinangdihon
 Gikan sa kagahod sang mga inambahan.

(1) Isa ini sang mga binalaybay ni Rizal nga napun-an sing labi nga balatyagon, nga sinulat sa Madrid sang tuig 1882, kag nabantala, sing nahauna, sa LA SOLIDARIDAD, Isip 4, Barcelona, sang ika-31 sa marso sang 1889. Ginbantala man sa LA INDEPENDENCIA, sa pasahi nga gwa, sang ika-25 sa Sept. sang 1898; sa REPUBLICA FILIPINA sang ika-30 sa Disyembre sang 1898 kag sa iban pa nga mga pamantalaan sa Filipinas; sa NUESTRO TIEMPO, sa Madrid, sang Enero 1905 kag sa HOMENAJE A RIZAL kag sa iban pa. Linagdaan ini ni Rizal sang iya lipod-ngalan nga LAONGLAAN.

Si Gg. Mariano Ponce nagsiling nga sia may huwad sini sa agi gid ni Dr. Rizal, diin nagbutang sia sing pila ka panadlong nga nagpaayo sang pila ka dalan.

Wala masayri kon nano ang nahanabo sa sini nga huwad nga may mga panadlong si Rizal.

Ang Bibliyotekang' Pungsudnon amo ang nagatipig sang tunay nga huwad sini nga simulan.

Ini nga binalaybay naggwa man sa masunod nga mga pinabalhag:

1. Retana, W. E.: "Vida y escritos," pp. 86-87.
2. Veyra, J. C. de: "Poesias de Rizal," pp. 50-51.
3. Orosa, Sixto Y.: "Jose Rizal, el heroe nacional filipino," pp. 62-63.
4. "Philippines Herald," ika-30 sa Dis. 1928 kag sang ika-29 sa Hunyo sang 1929.
5. Lauback, Frank: "Rizal, man and martyr," pp. 66-68.

— III —

Ako isang' tanum nga halos namuhi
 Ahat nga hinulbot sa Sidlangan nayon,
 Diin ang huyuhoy matuyom ang kaamyon,
 Diin isang' damgo ining' pangabuhi:
 Dili gid nga mas-a malimtan nga Banwa!
 Tinudloan ako nila sa pag-amba
 Mga kapispisan sa ila nga hinuni;
 Sang mga busay sa ila pag-iliili;
 Kag sa iya baybayon nga mga maligwa
 Ang sang kadagatan mga panulali.

— IV —

Samtang anay sadto sa akon pagkalamhad
 Ako'ng nagyuhom sa adlaw yang' masili,
 Sa sulod sang dughan nakon nagtagiti
 Bolkan sang kalayo nga akon ginbatyag;
 Ako mamalaybay kay ako may luyag
 Sa akon pagginhawa, sa akon dinalan
 Pag-asoy sa hangin nga nagadalagan:
 "Lupad; ang kabantugan ipatalaytay
 Sia ang ambaha sa danay kag danay
 Kutob sa duta tubtob kalangitan!"

— V —

Sia akon binayaan! . . . Dutang' tinuboan,
 Kahoy nga nalaya kag wala na'y dahon!,
 Wala na pagsulit sang mga alambahon
 Sa mga inadlaw ko nga naglilidan.
 Tinabok ko'ng malagpad nga kadagatan
 Sa handum mailisan ang akon nga palad,
 Apang ang kabuang ko wa'y magpamadmad
 Nga ilis sa kaayuhan nga akon ginpangita
 Sa akon ang lawod lamang nagpakita
 Lambong kamatayon nga sa akon naladlad.

— VI —

Ang tanan kong' maanyag nga dalamguhanon,
 Ang gugma, kakunyag, kag ang mga handum,
 Didto nagpabilin tanan sa idalum
 Sang langit sang danay nga mahimulakon:
 Ayaw pagpangayo sa tagipusuon
 Ambahan sa gugma nga nian nagkigas;
 Kay sa tungatonga wayang nga balas
 Diin ako gadalang sing wala pahuway,
 Ang akon kalag himan nagawalay
 Kag ang akon isbing tapos nang' nautas.

SA KAY GN. C. O. KAG R. (1)

Ngaa man pangayuon ang mga binalaybay
 Nga wa'y pulos sang una gin-amba kong' may kagha?
 Agud ayhan liwat sa akon ipalabay
 Ang kadimabaluson kag mapait kong' kahapon?

Ngaa pa gid isambit masawing' handumanan
 Karon nga'ng dughan nakon luyag nga maghigugma,
 Tawgon ang kagab-ihon sa pagyuhom sang aga
 Nga dili masayuran kon liwat sia masilak?

Luyag ninyo masayran kon ano'ng kabangdanan
 Sining' akon pagkagha ukon mga kasakit?
 Luyag ninyo masayran ang madamong' kapait,
 Ngaa'ng kalag kong' linghod sang gugma di nag-amba?

Kalimti ninyo'y dayon, kay ang ginsugdan niya
 Sing kasubo gahatag, apang kahalam-utan;
 Sa bangkay kong' manaog sa kutkot manaog man
 Ang isa ka bangkay nga sa akon nalubong.

Butang nga di mahimo, binuang, isang' handum,
 Ayhan, isa ka gugma, mga damgo sang kalag. . .
 Sini nga kinabuhi imna'ng dugos natanyag,
 Pabay-ing' magpabilin batyay nga apdo sa idalum.

Liwat nabatyagan ko mangitungitong' landong
 Gatabon sa kalag ko sang kunop nga madamol;
 Di matahum nga bulak kon di kapin sa bukol;
 Sanglit sa iya nakulang ang hangin kag kasanag.

(1) Binalaybay nga ginhalad kay Gng. Consuelo Ortiga y Rey, kag sinulat sa Madrid, suno kay Dn. Mariano Ponce, sang ika-22 sa Agosto sang 1883. Nabantala sing nahauna sa RENACIMIENTO, sa Manila, sang ika-29 sa Disyembre sang 1904, suno kay Gg. R. R. Guerrero.

"Ini nga binalaybay ginhatag sang tagsulat kay Gn. Consuelo Ortiga y Rey sang ika-21 sa Agosto sang 1883, gani nga kon amo indi mahimo nga sinulat ini ni Rizal sang ika-22 sa Agosto suno sa sugid ni Ponce. Tan-awa ang mga kaugalingon nga handumanan ni Consuelo nga napetsahan sang ika-23 sa Agosto." (L. Lopez-Rizal).

Ang Bibliyotekang' Pungsudnon may iya sang tunay nga huwad sini nga sinulatan. Nasulat sa isa ka panid nga papel nga katalan nga gingamit ang pihak kag pihak, nga ginlagdaan sing isa ka "R".

Ginbantala ini sa "Poesias de Rizal" ni Jayme C. de Veyra, p. 52 kag subong man sa "Dia Filipino."

Sila dira tagoa, kailo kong' binalaybay,
 Mga anak nga sinubol nga nagsuyop sang kagha:
 Ila nasayran sad-in gikan ilang' kabuhi
 Kag ayhan sila sa inyo masugid man sina.

Agusto 22, 1883.

AMBAHAN SA PANGABUDLAY ⁽¹⁾

Dulongan

Tungod sa banwa sa inaway,
 Tungod sa banwa sa hidait,
 Ang pilipinhon mabantay,
 Mabuhi kag mapatay!

★ ★ ★ ★ ★

Mga Lalake:

Nian ang Sidlangan may duag sang kasanag,
 Sus! mangabudlay na sa dutang' ulomhan,
 Kay ang pangabudlay sang tawo gasakdag
 Sa panimalay, pungsod kag puloy-an.
 Ayhan may katig-a ang duta sa uma;
 Kay nagatagiti ang silak sang adlaw...
 Sa pungsod, asawa, kag sa kabataan
 Ang tanan matigayon sa aton paghigugma!

Dulongan

★ ★ ★ ★ ★

Mga Asawa:

Lakat masadya sa hilikuton,
 Huptan sang asawa sing maayo'ng puloy-an,
 Nga sang paghigugma, tudloan ang anak,
 Sa pungsod, katarong kag mga kinaalam.
 Kon sang gab-i dal-on tion sang pagpahuway,
 Bantayan kamo sang palad pagsugod;
 Kon ang kapalaran sawi, ang asawa
 Amo'ng magpadayon sang mga paghugod.

Dulongan

(1) Suno sa tig-ulo, isa ini ka ambahan, nga ang iya tulalay wala mahibal-i. Wala mahibal-i kon san-o ini sinulat ni Rizal. Naggwa ini sa mga binalaybay nga tinipon ni Dn. Jayme de Veyra, kag subong man sa "Rizal as Economist and Educator" ni Ocampo kag iban pa.

"Wala malakip sa sinulatan ni Retana nahanungod kay Rizal bisan sa iya ni Palma."

"Ginatuhohan nga sinulat ini tuhoy sa banwa sang Lipa, Batangas."
 —L. Lopez-Rizal.

Mga Lin-ay:

Dayawon! Dayawon! Kabudlay dayawon,
 Sang pungsod kusog, subong man nga manggad!
 Sa iya gapataas maligdong yang' agtang,
 Sia'ng dugo, kabuhi kag pag-alagad.
 Kon ang pamatan-on maghalad sing gugma,
 Ang pagpangabudlay sina'ng mapatunay:
 Ang tawo gid lamang nga nagahimakas
 Ang makasagod sang panimalay.

Dulongan

★ ★ ★ ★ ★

Kabataan:

Tudloi kami sang pagpangabudlay;
 Ang inyo tikang luyag namon sundon,
 Agud bwat kon tawgon na kami sang banwa,
 Ang inyo ginhihikot amon nga tapuson.
 Kag magasiling ang mga tigulang
 Kon liwat kami ila nga makita:
 Tan-awa sila, angay silang' bata
 Sang mga amay nila! Sa nagtaliwan
 Dungog wa'y gahatag ang paasong' kamangyan
 katulad sa anak sang kaisog, himaya . . .

SA MGA BULAK SANG HEIDELBERG (1)

KADTO sa pungsod nakon, bulak nga dumoluong,
 nga sang manlulogayaw tinudlak sa alagyan,
 kag sa silong sang langit yang' tagumnon,

(1) "Kadto sa pungsod nakon, bulak nga dumoluong..." Amo ini ang panugod sang nahauna nga dalan sang nahauna nga hut-ong sang matahum kaayo nga binalayby ni Rizal, nga sinulat sang ika-22 sa Abril sang 1886, sa Heidelberg, Alemanian, sang didto sia sa amo nga dumaan nga siudad, sa mabulakon nga mga pangpang sang Neckar. Ginlagdaan niya ini sing LAONG LAAN, kag ginbantala, sing nahauna sa LA SOLIDARIDAD, sa Madrid, sang ika-15 sa Disyembre sang 1889; ginbantala liwat sa LA INDEPENDENCIA sang ika-25 sa Septyembre sang 1898; sa HOMBENJE A RIZAL, sa NUESTRO TIEMPO sang tuig 1905 kag sa iban man nga mga pamantalaan nga pilipinhon.

Isa ini sang mga labing' mabatyagon kag makatalandog nga binalaybay ni Rizal.

Sinulat sa "narayahan nga papel" ang tunay nga sinulatan yara karon sa Bibliyotekang' Pungsudnon.

Ginbantala sa:

1. "Republica Filipina" sang ika-30 sa Dis. 1898.
2. Retana, W. E.: "Vida y escritos," pp. 103-104.
3. Veyra, J. C. de: "Poesias de Rizal," pp. 54-55.
4. Orosa, Sixto Y.: "Jose Rizal, el heroe nacional filipino."

nga gatago sang mga gugma nakon
isugid ang pagsalig sang gapanglaguyawan
nga iya ginapadabdab sa dutang' kaugalingon!

Kadto kamo'g isugid...nga sang ang banagbanag
nagpabuskag sa inyo sa nahaunang' takna
sa luyo sang Neckar nga sa tugyaw nagkigas,
inyo sia nahakit-ansa inyo luyong' mahipos
nga nagahunahona
sang inyo dalayon nga tigpamusag.

Isugid nga kon yana'ng dupoydupoy
nga nagakawat sang inyo kahamot
maghutik nga gahampang sang ambahan sa gugma,
sia man gakilibuton
sang mga amba sa gugma sa hambal yang' tumandok;
nga kon sang adlaw
ang putokputokan
sang Koenigsthul sa aga
pulgong sing bulawan,
kag sa kasanag niyang' maalalaab
nagahatag kabuhi sa pisong, kagulangan
kag sa talunan,
gayaob sia sa amo nga adlaw, sa iya pagbanagbanag,
nga sa iya pungsod sa udto nagadabdab!

Kag iasoy yadto'ng adlaw
sang kamo akon mapuksi sa higad sang alagyan,
sa tunga sang ginub-an sang gamhanang' kastilyo,
sa higad sang Necktar u sa talon nga mahandong,
isugid yadto'ng sa inyo akon nga ginpamulong,
nga sa dakong' pag-andam,
sa tunga'ng pamihak sang gingamit nga tulong-an
sinipad n'yong malum-ok didto napit-agan.

O mga bulak, dal-a!
ang gugma sa akon mga kahagugma,
hidait sa akon pungsod kag sa iya mauyang' duta,
paglaum sa iya kalalakin-an,
kaputli sa iya kababaen-an,
maayo nga lawas sa mga tawo nga but-anan
nga sakop sang amaynon kag balaan nga puloy-an...

Kon kamo sa baybayon makatumban,
ang halok nga akon sa inyo ginpadapat
ipalulan sa kuyos sang huyuhoy,

agud mabuylog sa iya paglupad
sa paghalok sa madamo kong' ginahangad,
minamahal kag nahagugmaan.

Apang, pagdangat ninyo, mga bulak,
ayhan matipigan ninyo'ng inyo mga duag;
apang nahilayo sa inyo tinuboang' duta
diin inyong' kabuhi inyo inutang,
ang inyo mga kahamot mapulak;
kay kaamyon kalag, nga di sa langit nagabiya,
nga iyang kasanag iya nakita
sang iya pagkabun-ag kag dili malimutan.

Heidelberg, Abril 22, 1886.

AMBAHANON NI MARIA CLARA ⁽¹⁾

MATAM-IS ang tion sa aton nga duta
Hamili ang tanan sa adlaw nadanyag,
Ang dupoydupoy sing kabuhi buta
Gugma kag kamatayon — dugos, maanyag!

SA kay nanay bibig halok gagataw
Kon ang anak sa dughan ya bumogtaw,
Mga butkon sa liog manalawdaw
Ang mata kon tumulok nagakadlaw.

(1) Ini nga binalaybay yara nalakip sa isa ka bahin nga ginatig-ulohan "Ang Pagpangisda," sang Noli Me Tangere. Bisan nga ang nobela wala magsugod sa paglapnag kundi sang Marso sang 1887, ang mga mamaragtas nagbutang sini sa 1886 kay ang halad napetsahan sini nga tuig.

Talupangdan ini nga mga dinalan ni Rizal: aton duta, kamatayon matam-is sa aton duta, nga sinulat napulo ka tuig sang wala pa sia pagluthanga sa Bagumbayan. Ginbatyag bala niya nga daan ukon sa pagtuo nga ang mataas nga katungdanan nga iya ginhatag sa iya kaugalingon magadala sa iya sa madali nga kamatayon?

Ang bahin XXIII sang "Noli Me Tangere" nga sinulat sang kamot ni Dr. Rizal nagadala sang tunay nga huwad sini nga ambahanon. Ang isa ka lubad sa tinagalog makita sa isa ka tangkas nga ginatig-ulohan "Ang buhay ni Dr. Jose Rizal" ni Dn. Honorio Lopez.

Mga huwad makita sa:

1. "Vida y Escritos" ni Wenceslao E. Retana, p. 114.
2. "Poesias de Rizal" ni J. C. de Veyra, p. 55.
3. "Philippine Literature," Libro I, pp. 440-442.
4. Orosa, Sixto Y.: "Jose Rizal, el heroe nacional filipino."
5. Bassig kag iban pa: "Selected readings from Rizal's prose and poetry," p. 73.
6. Laubach, Frank C.: "Rizal, Man and Martyr," pp. 59-60.
7. "Philippines Free Press," 13 Dis. 1952, p. 29.

KAMATAYON matam-is sa aton duta
 Hamili ang tanan sa adlaw natugma;
 Mawala man ang hangin kon madula
 Sa isa'ng pungsod, isang' iloy kag gugma!

SA AKON... (1)

Ang isbing wala na ginatawga;
 labay na'ng sang lantoy panahon:
 wala'y tagsiday gagamit sa iya...
 ang lamhad nagadamgo gihapon
 sa butang gahatag balatyagon.

Kon abi ang aninaw karon
 piliton paghatag binalaybay,
 wa'y na ginatawga'ng *Hilicon**:
 kundi lang sa alagad pangayuon
 ang kape nga isa ka tagay.

Kag, sa baylo sang tunayng' balaybay
 nga gatandog sa tagipusuon,
 ginasulat ang isa ka siday
 sa isa ka puthaw nga inogsibaybay,
 nga malangas kag mayagutaon.

(1) Sinulat sa Europa. Ginbantala sa *La Solidaridad* sang ika-15 sa Disyembre sang 1890. Si Dn. Jayme C. de Veyra nagasiling:

"Sa akon pagbilang, ang iya binalaybay nga labi sa tanan ang *Sa Akon*...: nanuhaytohay sing tunog, nagalupok ang mga balatyagon, mampungon sing kalag, may kabuklas, pati ang pagkataka, ang tanan yara: amo si Rizal, nga makita nga may mga mata nga maribukon..."

Maribukon? Talupangdan sing maayo sang bumalasa ini nga mga dinalan:

"Nian kinahanglan ko'ng balaraw,
 Subang' bulawan, batyayng' dalayday...
 Katarungan dapat ko asuyon,
 magpanumdom kag magpakigsumpong,
 kon kaisa man magnguloynguyon..."

Ang huwad nga iya sang Bibliyotekang' Pungsudnon kinuha sa pamantalaan nga "*La Republica Filipina*" sang ika-30 sa Disyembre sang 1898.

Ginhuwad man sa masunod nga mga pinamalag:

1. "*Dia Filipino*" sang ika-30 sa Dis. 1919, p. 8.
2. "*Homenaje a Rizal*," pp. 397-400.
3. "*La Independencia*," 25 sa Setyembre 1890.
4. Orosa, Sixto Y.: "*Jose Rizal, el heroe nacional filipino*," pp. 65-68.
5. Veyra, Jayme C. de: "*Poesias de Rizal*," pp. 56-58.

* *Helicon* — Isa ka lira nga siam ang banting.

Isbing, nga sa una kong' mga inadlaw
mahigugmaon mo ako ginpalaylay
sang paghigugma, lakat, pahuway.
Nian kinahanglan ko'ng balaraw,
subang' bulawan, batyayng' dalayday.

Katarungan dapat ko asuyon,
magpanumdom kag magpakigsumpong;
kon kaisa man magnguloynguyon
kay ang gahigugma sing dalayon
sia magabatas man sing sugong.

Lumbos na'ng adlaw nga di ginsulak,
inadlaw sang gugmang' may himaya,
nga lamang tuman na'ng mga bulak
maghatag kalipay sa kalag
sa iya kalisod kag mga kagha.

Amat-amat na'ng nagtalaliwan
sa akon luyo'ng ginpakamahal;
may napatay, may nagpakasal,
kay ginatakpan sang kapalaran
sing kalaot ang ginahugoran.

Palagyo ka man, isbing! Palagyo!
Pangitaa'ng danay nga wa'y dagta;
kay ang pungsod ko matanyag sa imo
bilang purong sing talikala,
bilang simbahan sing isang' kuta.

Kay kon malain kag di langitnon
ang magpigog sang kamatuoran,
indi bala nga sayop man nakon
sa luyo ko akon ta hawiran
sing kahilway akon ta latiran?

Kag ngaa mag-amba kon ang Palad
gatawag nga maligdong magtuon,
kay ang bagyo nagapanghalahad,
samtang sa mga anak gatawag
nga paos ang banwang' pilipinhon?

Kag ngaa mag-amba, kon ang laylay
 maghuni nga daw sa talangison
 nga sa iban indi man makalugpay?
 Kon sang iban nga paghibion
 ang kalibutan di na makauyon?

Ano pa'ng pulos kon sa kadam-an
 nga sa akon gatamay kag gahalit,
 mamala'ng kalag, bibig nakum-an,
 wala'y dughan nga nagapitik
 subong man sang pitik sa akon dughan?

Pabay-i nga sa lungib, magtulog,
 sang kalimot, tanang' balatyagon.
 Maayong' dira sial Ang panikasog
 sa mga pasantu di igbuylog
 nga sa hangin man lamang tunawon.

Subong sang pagtulog sa lawod
 sang mga gadya sa kaidadalman,
 patuloga'ng akon kalisod,
 akon mga luyag, mga ambahan,
 nga ilubong sa kaugalingon ko man.

Nasayran kong' imo mga bulig
 masami nimo lamang gintanyag
 sang mahimulakon nga tinuig
 sa una nimong' pagpangaluyag
 nga wala'y gal-um kag wa'y kasakit.

Madamong' tinuig ang naglidan
 kutob nga sang halok nga mapaang
 ang akon agtang imo gingaang. . .
 Yadto nga halok nagtugnaw na nian
 tubtob nga akon na ginkalimtan.

Apang, sugid, bago kang' bumiya,
 sugid nga sa tingog mong' langitnon
 sa dughan ko nagsabat gihapon
 ang ambahanon sa nagahaya
 kag sa gapigos isang' panudya.

Apang mabalik ka, isbing nga balaan,
 liwat sa paggaang sang akon painuino
 kon bali'ng espada, laya na'ng pagtuo,
 di mahimo'ng pungsod akon panginmatyan...
 Sing lantoy nga itum imo ako hatagan
 nga may mga tingog sa patay nga ambahan,
 sa pagpatam-is sa pungsod mga kagha
 kag sa pagpabahan sang talikala.

Kag kon kadalag-an sing purong dulotan
 ang paghimud-os ta, kag bilog na'ng banwa
 maggwa nga daw hara sa danayng' gabaga,
 maputi nga mutyang' kinuha sa lunang,
 hanti magabalik kag lakas maambahan
 sang bag-ong' kabuhi lantoy nga balaan,
 nga kita'y tilingob tanan magalaylay
 bisan sa lulobngan kita gapahuway.

1890

KUNDIMAN ⁽¹⁾

Sa pagkamatuod nagahipos nian
 Ang akon dila kag tagipusuon.
 Nakita sang gugma'ng halit
 Kag ang kalipay nagapahilayo,
 Tungod kay ang Pungsod
 Linutos kag binihag
 Sa pagpatumbaya
 Sang taggahit nga pangulo.

Apang magabalik
 Sa pagpamanagbanag sang adlaw;
 Sa kalain sang buot sang tanan manginlwas
 Ang banwa nga ginlupig;

(1) May diutay nga pangduhadoha (pangduhadoha lamang) nahanungod sa tunay nga tagsulat sini nga binalaybay.

Sa Kinabuhi kag mga Sinulatan ni Dr. Rizal, p. 355, si Retana nagsiling:

"4. Kundiman. Binalaybay nga napetsahan sa Manila sang 12 sa Setyembre sang 1891. (Si Rizal ditto sa Gante.)"

Sa bahin sang maragtas sang mga sinulatan sang amo nga libro, isip 91 (p. 467), ginapamatud-an:

"Binalaybay nga sinulat sa Paris, 1889. Ang isa ka tipik ginbantala sa Tomo IV sang Archivo del Bibliofilo Filipino nga may tig-ulo nga Kundiman. — Amo ini ang siling ni Gg. Ponce. Matalupangdan nga ang tipik nga ginhuwad ko sa Archivo, napetsahan sing 12 sa Setyembre 1891, kag amo man ang naggwa sang panahon sang pagsumbong kay Rizal. Ginhimutig ni Rizal nga sia ang tagpatok sini nga malip-ot nga binalaybay, nga dapat amo man nga sa tig-ulo nga Kundiman, kag sanglit binalaybay ni Rizal, naggwa sa El Pueblo, sa Cebu, sa iya tangkas sang 18 sa Abril sang 1900, suno kay Dn. Vicente Elio."

Si Dn. Epifanio de los Santos amo ang nagbutang sang pangduhadoha, nga ang iya ginpasandigan nga kuno nakita niya, sa mga sinulatan ni P. A. Paterno, ang huwad sang amo nga Kundiman, sa agi gid kag may lagda ni Paterno.

Si Gg. Julian Cruz Balmaceda, mananabdong nga tagalog kag mama-laybay, nagsikway sang ginapatihan ni Gg. Santos, kag, sa iya panaysayon nahanungod sa Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog, sa atubangan sang Instituto de Lengua Nacional (Julio 28, 1938), iya ginbaisan sing may tuman nga isip ang nahanungod sa tunay nga tagpatok sini nga Kundiman kag, sang tapos niya masusi, ang ikasarang kag panagibuot ni Rizal kag ni Paterno, sa banwa kag sa kaugalingon, iya ginpat-od nga sa indi mabais ang binalaybay indi mahimo nga mangin iya ni Paterno kundi iya gid ni Rizal.

Si Dn. Jayme C. de Veyra, sa iya bahin, nagsiling:

"Si Rizal, kag si Rizal lamang, ang dapat nga makaamba sina: ang mga kaisipan kag mga balatyagon nga ginapahayag sini nga mga dinalan nadihon na ni Rizal indi sing makaisa lamang,, sa bug-os ukon sa putapota; kag sa ibabaw sang pagpanghimutig nga ginpatok ni Rizal — nga si Retana na gid daw indi magpati, bisan kami subong man —, padayunon naton ang pagpati nga ang amo nga mga balatyagon kag amo nga mga kaisipan iya, kag iya gid, kag...kon indi man, bagay nga mangin iya."

Ayhan mabalik,
Kag liwat mapangibabaw
Ang ngalan nga Pilipinhon
Sa kalibutan.

Ulaon naton
Ang dugo kag pabahaon
Lamang sa pagpahilway
Sang dutang' tinuboan;
Kag samtang indi mag-abot
Ang talana nga panahon,
Ang Gugma mapahuway
Kag matulog ang Handum.

ANG TUBIG KAG ANG KALAYO ⁽¹⁾

Tubig kami, siling 'nyo, kamo inyo kalayo;
Mahimo, kon ano ang naluyagan ninyo! . . .
Magapuyo kita nga may pagkaaliwanay,
Kag sa kalayo di gid kami magpakig-away;
Kundi nga ginpaugyon sang maalam nga agham *
Sa sulod sang mainit nga mga kalalay'han,
Nga wala sing paminghal, wala kaakigon,
Ikalimang' kusog usbong himuon naton,
Kauswagan, kabuhi, sanag kag kahublagan!

(1) Ini nga mga dinalan naggwa sa ikaduha nga bahin sang *El Filibusterismo*, nga ignatig-ulohan SA UBOS NGA KUBYERTA."

Sa pila ka tinawo sang nobela may isa ka sabbtanay diin ginasiling nga si P. Camorra nagapamatuod nga ang kakulang sang kabaskog nga makita sa mga pilipinhon nagikan sa madamo nga tubig nga ila ginainum sa baylo sang alak kag serbesa. Nga sa sini si mamalaybay Isagani nagsabat nga may kaakig:

—"Kag isiling mo sa iya (kay P. Camorra) nga ang tubig (ang banwang' pilipinhon) tuman kanamit kag ginainum, apang makalumos sa alak kag sa serbesa kag makapalong sang kalayo; nga kon mainit mangin-usbong, nga kon maukay mangin-lawod, kag nga makaisa naglaglag sang katawohan kag nakapatay-og sang kalibutan sa iya mga sadsaran! . . ."

Sang si Simoun, sa paningog nga may lahog, namangkot kon paano ang tubig mahimo nga usbong kag paano mahimo man nga lawod, si Isagani nagsabat gilayon:

—"Kon mapainit ina sang kalayo, kon ang magagming nga mga suba nga karon makita nga nagalinapta sa mga kalupayakan, itulod sang kabug-at nga matipon sa kaidadalman nga ginakutkot sang mga tawo."

Sa sini nga tion, linuwa ni Basilio ini nga mga dinalan ni Isagani, nga may balatyagon nga makapaumpaw.

Ang ikaduha nga bahin sang "*El Filibusterismo*" nga sinulat sang kamot gid sang baganihan, may iya sina nga binalaybay sa iya tunay nga dagway. Ina nga sinulatan yara man sa "*Poesias de Rizal*" ni Dn. Jayme C. de Veyra, p. 59.

* Agham — Ciencia.

“BULAK SA TUNGA SANG MGA BULAK” (1)
(Tipik)*

Bulak sa mga bulak — Hamuskag nga lamharon,
Nga sang hangin naduyan — Sa maanggang' ambahanon,
Dupoy sang paghigugma — Huyuhoy nga hamili;
Ikaw nga'ng kalipayan — Bisang diin mo makita
Ikawng' nagayuhom — Kag wala nagakagha,
Lunsay lamang kaamyon — Lunsay lamang kaputli;

Ikawng' sa kalibutan — Ayhan ikaw lumosad
Sa pagpaumpaw sa dughan — Sang kagha ginalahad,
Sa paghatag kalipay — Sa isang' tagipusuon;
Siling nilang' may yara — Ka sa imo banagbanag,
Kalag nga may kaputli — Kag kalag nga nabihag
Sa tunga'ng mga gaway — Sang isang' balatyagon?

Siling nila bisan diin — Ang maayo imo nasabwag,
Katulad sang pagdulot — Panahon sang pamuskag
Sing kasadya kag bulak — Sa matahum nga Abril.
Siling nila'ng kalag — Imo nga ginaiwagan
Kon magdulom ang gal-um, — Nga tunok nawalaan
Gatubo'ng mga bulak — Sa maanyag mong' hardin.

Kon imo ginalipay — Katulad sang diwata
Yadto'ng gaagum balani — Sang imong' mga mata
Nga sang Makagagahum — Sa imo Iya ginhatag,
Sang tion ako hatagi — Sang imo kalipayan,
Sang imo nga kabuhi — Sing isa ka adlaw lamang,
Agud ang akon dughan — Sing kalipay bumatyag.

(1) Ini nga sinulatan nakita sa iban nga mga sinulatan nga ginkuha sa mga nagkaladula nga tinipon ng mga papel nahanungod kay Rizal, suno kay Dn. Jayme C. de Veyra, nga nagatuo nga isa lamang ka tipik. Wala sing petsa.

Ang Bibliyotekang' Pungsudnon nagatipig sang tunay nga huwad sini nga binalaybay sang bantog nga Kalambahanon. Nasulat sa isa ka papel nga narayahan. Ang “Poesias de Rizal” ni Dn. Jayme C. de Veyra may isa ka huwad sini nga sinulatan sa mga pamihak 59 kag 60.

* **Tipik** — Amo ini ang pagtawag namon sini nga binalaybay. Nakita namon nga amo ini, nga nakasimpon sa iban nga mga sinulatan nga nasapwan sini'ng karon sa nagkadula nga tinipon nga mga sinulatan ni Rizal. Isa lamang ini ka hanashanas; apang ang ikatakos sang tagsulat nagapahayag na sing pagkahamtong: wala kami makapugong sa paghuwad sini diri, nga ginlakip ini sa sini nga mga binalaybay. Ang iya lalim katulad sang isa ka madrigal siling nila nga ayhan indi malawig: daw sa may nakulang (amo man gani nga indi bug-os): ang pagtulupong sang takos nagapakita. — TAGPABALHAG.

KAY DON RICARDO CARNICERO⁽¹⁾

*Binalaybay sa pagdayaw nga ginahalad sa iya tag-atipan
sa pandot sa iya ngalan*

Nian isa na ka tuig, ginuo,
Nga sa nahaunang' makation
Nag-abot ka sini nga baybayon
Nga bilang amo'ng amon pangulo;
Nga may kabakas, kutob gid sadto
Adlaw-gab-i wa'y kapahuwayan
Ginhimo nimo'ng iya kaayuhan;
Sa pagtatap di ka nagtumbaya
Paghatag sa tagsa'y kabugana:
Sa banwa, bukid kag kadagatan.

Nag-abot sa baybayng' may kaanyagan,
Ang masusihon nimong' panulok
Naglikop sa naligwin nga suok
Sang balas kag sang mga katunggan;
Gintamay pagbatas nga tanan
Kag sa kabakason nga tutuo
Sa ibabaw sang lunang sang *Cocyto*,*
Sa ibabaw sang subang' gadalayday
Binutang mo'ng nahaunang' taytay
Nga sa puok namon nagapakadto.

Kag sang ulihe alagyan nga maambong
Kutob sa bukid sa kagulangan
Masangkad, mabakod mo ginbuksan
Sa silong mga sangang' mahandong;
Libay kumisay, kag nagdalungdong

(1) Sinulat ni Rizal sa Dapitan, sang ika-26 sa Agosto sang 1892.

Sanglit nasayran na karon sing maayo, si Rizal wala magusik sing maskin ano nga kahigayunan sa bug-os niya nga kinabuhi sa pagpangabudlay nahanungod sa iya pungsod. Sa isa ka hitabo nga indi gid salapakon subong sini nga kaadlawan sang iya tumalatap, sang tapos niya makilala ang nakahatag kaayuhan nga pangabudlay ni gobernador Carnicero — ang pagpahimo sang isa ka taytay kag isa ka dalan, suga sa banwa — ginapangayo niya nga ini magpadayon bilang isa ka amay sa banwa nga nagapasilong sing mainunungon sa hayahay sang *España*.

Ang tunay nga huwad sa tatlo ka pamihak yara sa *Division Filipiniana* sang Bibliyotekang' Pungsudnon. Ginhuwad ini sa "Poesias de Rizal" ni Veyra, pp. 60-62.

* *Cocyto* ukon *Cocytus*: "Suba sang panghayhay" suno sa maragtas sang mga diwa nga ginatuohan sang mga di-kristuhanon.

Ang adlaw nga bisan diin nakita,
 Ang humay kag mais nga nagdagaya,
 Kag ang mga balay nagtilindog
 Sa mga balagon, kahoy, duog
 Nga naghatag lawas sa mga gadya.

Kutob sa Dapitan mga dalan
 Nga sa mga gab-i madulom
 Nga anay mahagnop, nian gayuhom
 Di makahaladlok kay nasug-an;
 Bisin diin may mga padihutan,
 Bisin diin ang paghikot dayon:
 Mga buluthoan, dalalanan,
 Didto sa isip napaiguigo
 Kon paano'ng busay mapadaludo
 Halin sa Linawng' kulukatyaon.

Isa lang ka tuig ang naglidan,
 Kag naghulolag ang mga banwa,
 Nian ang Dapitan nagabugtaw na
 Sa pagduyong' sia natulogan;
 Kag ginpaabot nga'ng iya ginsugdan
 Sa wala'y alag-ag kag kaiwat
 Indi ya bayaan nga'ng ginhiwat
 Indi makita nga indi matapos,
 Kay kon sa iya wala'y gapakupos
 Kapin paglaum ya sa Dapitan.

Sa atubang sang maanyag nga kaagahon
 Timaan sang buhat nga dalagko,
 Maabot nga sa imo maduko
 Mga lanubo nga dapitanon.
 Mahamtong sila sa palaabuton
 Nga sang duta sila'ng matalauma
 Kag di nila igabutang nga mas-a
 Sa pagkalimot nga masubo
 Ang sang puok nautang nga madamo
 Sa imo dalayon nga kabalaka.

Kapin sa puno kag gumalahom
 Nga gamando sa puthawng' kamot,
 Gihapon ang katsilang' mabuot
 Sang puok amay nga mahigugmaon;
 Kag sanglit sini nga tion

Ikaw sang banwa pinunong' una
 Nga sa hayahay sang España
 Nagapasilong sing mainunungon,
 Pagkaamay sa anak imo himuon
 Subong sang maagum sa iloy niya.

Kag bisan sa ginahimo nimo
 Sila gahipos, wala paghulag,
 Sing daku sila wala gabatyag
 Sa pagbalos sa imo sing maayo,
 Ayaw igdingot sa ila'ng gugma mo,
 Kay sila mga imol kag kubos
 Nga wala sing tingog nga lubos
 Sa pag-asoy ilang' balatyagcn
 Kag sa palad nilang' masulub-on
 Labi silang' may kagha gahipos.

Kay ang amon labing' ginalantaw
 Nga sining' dumoluong nga duta
 Ang España imo man makita
 Nga amo man ang langit 'ya kag adlaw;
 Subong duyan sang bata pa ikaw
 Mangin imo ini'ng amon duta;
 Tudloi sia nga may pagpalangga
 Sang pangabudlay kag sang hustisya,
 Nga kon ang pungsod indi Galicia
 Iya sang Miño'ng amon pag-angga.

Agusto 26, 1892.

AMBAHAN SA TALISAY (1)
Dulongan

Mabuhay ang Talisay!
Wa'y pagliwat, dalayon,
sa kauswagan gihapon
ikaw nagapadulong.
Ikaw nga madalag-on,
ang tanan nga kusog,
duta, hangin, lawod,
ikaw magagahum!

Ang balason nga baybay sang Dapitan nga banwa
kag sang lantayog nga bukid mga kabatuhan
amo'ng imo dambana, balaan nga puloy-an!
diin ako nagtubo sang ako lamharon pa.
Sa imo mga pisong nga puno'y kabulakan
kag mga mabungahon nga mahandong nga kahoy,
ang amon nga painuino dira gapalatuho
lakip ang lawas namon kag ang kalag subong man.
— *Dulongan.*

Kami mga lamharon kay uliheng' nabun-ag,
apang ang kalag namon may ilang' kahabong man,
kag bwat-damtag kami tawo nang' kusganan
nga matutom magtipig sang panimalay nila.
Kami mga lamharon nga wa'y nahadlukan
nga bagyo kag daguob, bisan mga balod;
Di dugay ang kaligdong kag ang amon kusog
sa katalagman amon nga gamiton sila. — *Dulongan.*

(1) Ini isa sang mga matahum nga ambahan nga sinult ni Rizal. Sa mga pinagkit ni D. Wenceslao E. Retana kag subong man sa iya ni D. Jayme de Veyra wala sing pat-od nga petsa nga nasambit nahanungod sa pagsulat sini. Apang ang Talisay, labot pa nga ngalan sang isa ka puno nga kahoy, ngalan man sang isa ka banwa sa Dapitan, gani ginabutang nga sinulat ini ni Rizal sa sulod sang panahon nga sia gintapok didto sang pangulohan nga katsila: 1892-1896.

Gani nga ini nga ambahan maayo nga ambahan sang mga bata, sanglit si Rizal nagpatindog didto sing buluthoan kag madamo ang kabataan nga nagbulutho sa iya. Tubtob sining' tuig nga 1959 may duha ukon tatlo pa nga nagakabuhi nga nangin-bumulutho nga gintudloan ni Rizal.

Sa amon paghinampang balas amon ginaukay;
 sa gikab kag sa luok kami nagalalaog;
 ang mga balay namon sa bato nagatindog,
 sang amon hinangiban bisan diin lambuton.
 Wala'y mga kangitngit, wa'y madulom nga gab-i
 nga nahadlukan namon, bisan bagyong' gatata;
 kag kon si Luzbel na gid sa amon magpakita,
 patay ukon buhi amon sia nga pagadakpon.
 — *Dulongan*.

Talisaynon kami, tawag sang tawo sa amon,
 sa magagmay nga lawas kalag nga dalagangan,
 nga sa bilog nga puok kag sa bug-os nga Dapitan,
 ang Talisay wala nga mas-a sing katulad.
 Ang amon linawlinaw wala mas-a sing kaanggid,
 tuman gid sa kadalum ang amon lulompaton,
 kon kami gabugsay wa'y bangka sa kalibutan
 nga sa isa ka tion sa amon makaligad. — *Dulongan*.

Ang mga lulubaron sang mga pat-od nga agham,*
 ang maragtas sang banwa tanan ginatun-an namon,
 nagahambal kami sing tatlo, apat ka pulong,
 paglaum, katarungan amon ginatipigan.
 Ang amon mga butkon dulongan nagagamit
 sang sadol, igsusolat subong man sang kutsilyo
 sang badil kag espada kag subong man sang piko
 sang lalaking' makusog sila mga kaupdanan.
 — *Dulongan*.

Mabuhi, mabuhi ka mahabong nga Talisay!
 nagadayaw sa imo ang mga tingog namon,
 bituon nga matin-aw bahanding' malahalón,
 sang amon pagkabata hwaran kag kalipayan.
 Sa mga lalatasan nga gahulat sa tawo,
 nga indi makalikaw sa kagha nga masanting,
 ang imo handumanan amo'ng iya anting-anting,
 kag sa lungib ngalan mo ang iyang' kahilwayan.
 — *Dulongan*.

ANG AKON PALAHILWAYAN ⁽¹⁾

Sa luyo'ng masangkad nga baybay
 nga may pinong' balas, mahumok
 Kag sa ubos sang isa ka bukid
 nga sang kakahuyan puno,
 Sa silong sang kahoy nga maanyag
 ang payag akon ginpatindog,
 Sa talon akon ginpangita
 sa kahipusan nga matan-op
 Kapahuwayan sa akon utok,
 kalinong sa akon kasubo.

Ang atop maluming nga nipa,
 salog kawayang' maluyahon,
 Mga tambala kag haligi
 kahoy nga wa'y masapsapi:
 Sa katunayan wa'y bili
 ang nasuok nga payag nakon;

⁽¹⁾ Ini nga binalaybay nga sinulat ni Rizal sa Dapitan sang 1895 ginahalad sa iya iloy. Matahum kaayo kag tuman ka mabinatyagon. Indi masuay nga isa ini sang labing' matahum nga iya pinatok kag isa sang labing' nakilal-an. Siling ni Retana: "Sa mga nahauna nga sinulatan nagapangibabaw ang *Ang Akon Palahilwayan* diin iya ginasaysay ang natabo sa iya, ang bagay sang iya pangabuhi kag nagasugid sang iya mga kasakit kag mga ginahandum . . . Daw ano katahum, daw ano ka mabinatyagon nga binaaybay! Daw ano nga balatyagon ang iya matuga! Daw ano nga mga handumanan katamis. . .!"

Kon abi si Rizal wala makasulat sang iban kundi ini lamang nga binalaybay sa bug-os niya nga kinabuhi, ang iya handumanan bilang mamalaybay mangin-wala'y katamayon subong sang iban niya nga mga handumanan sa pagkamangangagham, madamo sing nahibal-an nga pulong mandudoag, maninilsil ukon eskultor, *modelador*, tumoluon sang mga butang sa kinaugali, manogilawig, *polemista*, kag labaw sa tanan, maki-banwahanon, baganihan tigbatas kag manlulowas sang iya kabikahan.

"Ginkaayo gid ni Rizal ang pagsulat sini nga binalaybay nga iya ginhalad sa iya iloy kag ginpangayo man sini, sang panahon sang iya pag-unay sa Dapitan kag binaton niya ini sang sia nakabalik na sa Manila."
 — L. Lopez-Rizal.

Ang mga huwad sini makita sa:

1. "Republica Filipina," ika-30 sa Disyembre 1898.
2. "El Nuevo Dia" sa Cebu.
3. "Poesias de Rizal," ni J. C. de Veyra, pp. 64-67.
4. "Voz de Manila," 23 Nobyembre 1947, p. 12.
5. Orosa, Sixto Y.: "Jose Rizal, el heroe nacional Filipino," pp. 69-72.
6. "Philippines Herald," 30 Disyembre 1928.
7. Hernandez, J. M. "The Filipino Hero," p. 132.
8. Laubach, Frank C., "Rizal, Man and Martyr," pp. 290-294.
9. Zaide, G. F.: "Jose Rizal Life, Works and Writings," pp. 184-187.

Apang nagatulog sa sabak
 sang bukid nga wa'y kamatayon,
 Kag ginaambahan, ginailili
 sang lawod sa adlaw kag gab-i.

Isang' sapang' bugana, gikan
 sa mahandong nga kagulangan
 Sa kabatuhan gapanaog
 maanggaon ginaligo sia,
 Kag tubig iya nadulotan
 nga napatayon sa kawayan,
 Nga sa gab-ing' mahidaiton
 gahatag dugusnon nga ambahan
 Kag kulukatyaoon nga ilimnon
 sa adlaw nga maaliwasa.

Kon ang langit may kalinong,
 ang sapa hinay gadalagan,
 Ang lantoy niyang' di makita
 nagaambahan sing wala'y dulog;
 Apang umabot ang ulan,
 ang dagaas nga indi mapunggan
 Gangurob, gabukal, malukso
 sa mga bato'ng kaidadalman,
 Kag madasig, nagadaguso
 pakadto sa dagat madulhog.

Ang mga taghol sang idu,
 sang mga pispis alambahon,
 Ang basag nga tingog sang kalaw
 amo lang mabatian didto:
 Wa'y kasiling nga maturasok,
 wala sing tawo nga tikalon
 Nga magpugong sang akon isip,
 kag magsablag sa alagyan nakon;
 Lamang ang talon kag ang dagat
 amo'ng yara sa akon luyo.

Ang lawod, lawod ang tanan!
 Gamhanan yang' kasangkaron
 Sa akon nagapahanumdom
 mga butang nga malayo;

Yuhom 'ya sa akon gapakunyag
 nga daw matin-aw nga kaagahon,
 Kag kon madula ang pagsalig
 ko sa mga kahapunanon
 Nagaupod man ang akon dughan
 sa iya nga mga kasubo.

Sa gab-i'ng lawod may likum. . . .
 Ang iya tubig nga masinaw
 Sang libulibo kag linibo
 nga mga sidlak napuno;
 Ang kalangitan gatahum,
 hangin galibot nga mabugnaw,
 Ang balod sa iya paghanol
 sa huyop nagadalawidaw
 Sang maragtas nga gakadula
 sang sa panahon mga mantu.

Nagasiling nga ginasugid
 unang' aga sang kalibutan,
 Ang nahaunang' halok sang adlaw
 nga sang iya dughan nagsunog,
 Sang ang libulibong' tinuga
 naggwa nga sa wala naggikan,
 Kaidadalman ila ginpuy-an
 putokputokan subong man
 Kag bisan diin iya ginbilin
 halok niyang' makapabaskog.

Apang kon sa gab-ing' mangitngit
 hangin maghuyop sing makusog
 Kag magsugod sa paghanol
 ang nagaaliwasang balod,
 Sa hangin malatay ang singgit
 nga sang tawo nagapakurong,
 Katulad sang nagapanghayhay
 nga nagaampo nga mga tingog
 Nga tinusngaw sadto'ng kahapon
 nagkalalumos sa lawod.

Hanti magasinabatsabat
 sa ibabaw mga kabukiran,
 Ang mag kakahuyan sa utbong
 kag utbong magahilinulag;

Magamalama'ng mga hayop
 kag magadaghob ang talunan,
 Ginahambal nga'ng kalag nila
 mapakadto sa kapatagan
 Nga sa binado sang patay
 sila tanan ginatawag.

Ang gab-i nagapanihol,
 gumon, makahalangawa;
 Kalayong' lunhaw kag tagumnon
 makitang' gadabdab sa lawod;
 Apang ang kalinong mabalik
 sa kaagahon nga masunod,
 Kag sa madali isang' diutay
 nga baroto sang mangingisda
 Masugod paglibot sa ibawbaw
 sang lapyu nga mga balod.

Sa sini nagligad mga adlaw
 sa madulom kong' puloy-anan,
 Nga naligwin sa kalibutan
 diin ako anay nagpuyo;
 Nadayaw ko'ng bugay sang langit,
 tumalagsa kong' kapalaran:
 Isa ka batong' binayaan
 nga nagahulat nga lumotan
 Agud ang kinaadman nakon
 sa tanan akon nga matago!

Ako may mga handumanan
 sang akon mga ginhigugma
 Kag ngalan nilang' ginasambit
 kon kis-a mabatian nakon:
 Ang iban nagkalamatay na,
 iban nalimtan ako nila;
 Apang ano'ng pulos? Ako
 gadumdom sang inadlaw nga una
 Kag ang panahon nga nagligad
 indi nila makakas sa akon.

Sia wa'y gapakahuya sa akon
 kag abyan nga mainunungon
 Nga sang kalag ko gapabaskog
 kon makita yang' masubo

Kamo nakita kong' maligdong;
 apang ang inyo mga guya
 Nga nagugmaan kon di masadya,
 kon sa karon nagaluspi na
 Gihapon sila gapakita
 sang ila pagkamainunungon.

Natanyag ninyo, o mga damgo!
 isang' kabu sang kalipayan,
 Nagkari kamo sa pagpukaw
 tinuig sang akon pagkabata:
 Salamat sa unos nga mabaskog;
 salamat, hangin sa kalangitan,
 Nga sa igong' tion inyo gintabla
 lupad kong' wala'y padulongan,
 Sa pagpatupok sang lawas ko
 sa natuboan ko nga duta.

Sa luyo'ng masangkad nga baybay
 nga may pinong' balas, mahumok
 Kag sa ubos sang isa ka bukid
 nga sang kakahuyan puno,
 Sa silong sang kahoy nga maanyag
 may payag ako sa akon pungsod,
 Sa mahandong yang' mga talon,
 may kahipusan nga matan-op,
 Kapahuwayan sa akon utok,
 kalinong sa akon kasubo.

KAY JOSEFINA ⁽¹⁾

Josefina, Josefina,
 Nga sining' baybayon ikaw ang nagdangat
 Mangitay'y puloy-an, sing isa ka pugad,
 Pispis nga galagaw ang imong' katulad;
 Kon sang imo palad pagaganuyon ka
 Sa Shanghai kag China, ukon sa Japon,
 Ayaw pagkalimti nga sining' baybayon
 Nagapitik sa imo isang' balatyagon.

(1) Ini nga malip-ot nga binalaybay maabtik nga pinatok ni Rizal sang 1895, sang tapos ang isa ka pagduaw nga ginhimo sa iya ni Josefina Bracken, ang iya "matam-is nga dumoluong," ang "Abyan, iyang' kalipay." Sang tapos ang duha ka tuig nga pag-uporay nila sa Dapitan, si Josefina nagpuyo sing malip-ot nga panahon sa Maniila, apang sang ulihe nagkadto sa Dapitan sa pagpakigkita kay Dr. Rizal, kag, suno sa mahangop sa sini nga binalaybay, sia ayhan nagkadto didto sa pagpaalam sa iya hinigugma.

Wala mahibal-i kon ang tunay nga huwad sini nga binalaybay nasunog ukon nawasi. Ang isa ka huwad naggwa sa pamihak 68 sang "Poesias de Rizal" ni Veyra. Nabantala man sa:

1. Laubach, Frank C.: "Rizal, Man and Martyr," pp. 309-310.
 2. Zaide, Gregorio F.: "Jose Rizal, Life, Works and Writings," p. 189.
-

AMBAHANON SANG MANOGLAGULAD ⁽¹⁾

Laya na nga dahon nga galupadlopad
 Kag sang kuganan nga unos nadala,
 Amo'ng pangabuhi sang manoglagulad
 Wa'y kalag kag dulong, wa'y pungsod kag gugma.

(1) Ini nga binalaybay, suno kay Dn. Mariano Ponce, ang labing' mahirop kag kinilala nga abyan ni Rizal, sinulat niya sa Dapitan, kag ginbantala sing nahauna, ni Gg. Ponce, sa *El Renacimiento*, sang ika-29 sa Disyembre sang 1903.

Ginatuohan nga sinulat niya ini nga may kaangtanan sa iya pangabay, nga sa katapusan ginpakamaayo, sa pag-alagad sa guban-manogbulong sang mga hangaway nga katsila sa Cuba, nga sadto may ribok.

Wala mahibal-i kon ang tunay nga huwad yara pa, ukon kon sino ang nagatipig.

Ang mga huwad naggulowa sa masunod nga mga pinamalhag:

1. "Dia Filipino," 19 Hunyo 1918 (sa ingles).
2. "La Vanguardia," 14 Disyembre 1932.
3. "Poesias de Rizal" ni Veyra, pp. 68-69.
4. "Jose Rizal, el heroe nacional" ni Orosa, pp. 72-73.
5. "Rizal, Man and Martyr" ni Laubach, pp. 315-316.
6. "Rizal, the Filipino Hero" ni Hernandez, p. 132.
7. "Jose Rizal, Life, Works and Writings" ni Zaide, pp. 190-191.

Ginapangita 'ya kon diin ang himaya,
 Kag ini madasig sa iya kapalagyo:
 Landong nga sang handum niya gayaguta! . . .
 Sa sini'ng layaw sa lawod makadto!

Kamot di makita sa iya gatulod
 Magalagaw sia sa baybay kag baybay;
 Mga handumanan sa iya magaupod
 Sang mga palangga sang sia may kalipay.

Isang' lungib ayhan sa kahanayakan
 Mangin-hanahay yang' pugad sang hidait:
 Sang banwa nalimtan kag sang kalibutan. . . .
 Malinong gatulog tapos ang kasakit!

Kag naila sila sa kailong' galagulad
 Kon sang duta madasig nga lumakbay sia. . . .
 Ay! dili nasayran nga sa iya kalag
 May yara nga duog nahubsan sing gugma!

Ang layaw mabalik sa dutang' tumandok,
 Kag sa iya puloy-an mabalik man sia,
 Makita 'ya na lang ang nagtulupok,
 Kakigas, lungib kag nadulang' gugma.

Lakat manoglagaw, ang lakat dayuna,
 Ikaw dumoluong sa aton kaugalingon;
 Pabay-i'ng iban mag-amba sang gugma,
 Iban magkalipay; ikaw magpadayon.

Lakat, manoglagaw, di magbalikid,
 Kay wala'y mahaya sa imo pagtaliwan;
 Lakat, manoglagaw, lumsan mo'ng kasakit;
 Kay tanan gakadlaw sa kagha sang iban.

KATAPUSAN NGA PAALAM ⁽¹⁾

PAALAM, Pungsod nga ginasimba,
 danay⁽²⁾ nga sang adlaw palangga,
 Mutya sang Sidlangan nga Dagat,
 ulogan⁽³⁾ namon nga nadula,
 Ihatag ko sing malipayon,
 masubo, laya kong' kabuhi;
 Kag kon abi labi kasili,
 labi kalab-as, mabulakon,
 Sa imo ihatag ko gihapon,
 ihatag nga ikaw maghimaya.

Sa mga patag sang inaway,
 nga nagabato pataypatay,
 Ang iban gahalad kabuhi,
 nga wala sing panagudili.
 Ang duog wala'y sapayan:
 sipres, lawrel ukon sang liryo,

(1) Nahanungod sini nga bantog nga binalaybay, si Dn. Mariano Ponce nagasiling: "Ako ang may kahigayunan, sa hambal sang sa ka tunay nga ingles, nga nahauna nakabantala sa hilway nga pinanid sini nga katapusan nga sinulatan sang Tigbatas nga pilipinhon. Sang nahauna nga mga inadlaw sa Enero sang 1897, ini, sang pila ka adlaw sang tapos ang duguon nga hitabo sa Bagumbayan, si Gg. J. M. Basa (nga nagpuyo sa Hong-Kong) nakabaton gikan sa Manila sa panimalay sing isa ka huwad nga ginhatag niya sa akon agud nga akon mapabalhag sa tuyo nga ipanagtag sa mga abyan. Ang huwad wala sing tig-ulo ukon lagda, kag wala man maupdi sing sulat sa pagpasayod sang ginhalinan nga tagsulat. Sa akon pagbasa sang nahauna nga mga dinalan nahibal-an ko gilayon nga iya ni Rizal, kag gintig-ulohan ko sing KATAPUSAN KO NGA PANGHUNHONA. Sang ulihe nagtupa sa kamot ko ang tunay nga sinulatan, nga wala man sing tig-ulo kag lagda. Isa yadto ka pikas nga papel nga kinaandan nga may mga guray nga asul pabantang kag patindog, nga may takos nga siam kag tunga ka sentimetro ang sangkad kag 15 ka sentimetro ang laba; magagming nga mga tinaga ang pag-sulat kag tama kaitik, sa pihak kag pihak, sedtong' matahum nga mga dinalan. Sinulod ni Rizal ang diutay nga papel sa sulodlan sang alkohol sang diutay nga lampara sa iya lulutoan-kape, tungod sini nalwas sa pagsapo sang iya mga manog bilanggo. Makilala ang paglus-aw nga nahimo sang alkohol sa tina sa iban nga mga bahin. Ginbantala ko sang ulihe ang isa ka huwad sa tigbato kag tigbato sang tunay nga sinulatan."

Nahanungod sang tunay nga huwad, si Gg. Ponce naghambal pa: "Si Rizal sang wala pamapatay nagpahadumdom (sa iya panimalay?) nahanungod sini nga papel sa sulod sang diutay nga lampara (sa alkohol, nga wala na sing unod), nga nagtugon pa gid nga kuhaon nila ang isa pa ka papel nga diutay nga yara sa sulod sang iya botas, sa tikod nayon

Bitayan ukon bukas nga patag,
 awayan ukon palaantusan,
 Alalangay kon kinahanglan
 sang Pungsod kag sang puloy-an.

Ako'ng mapatay, nga makita
 kong' nagapulapola'ng langit
 Kag sang adlaw nagapanunda,
 sa likod lambong nga mangitngit;
 Kon kinahanglan mo'ng lugom,
 nga iduag sa imo pamanagbanag,
 Ulaa'ng dugo ko, ipaagay
 sa bulahan nga panaknaon,
 Kag puloga sang isang' gaway
 sang naganasnas mong' kasanag!

Ang akon sadto mga damgo,
 sang ako bata pang' lanubo,
 Kag sang pamatan-on na ako,
 nga sing kabakod napuno,

sang tiil, kon patay na sia. Ginpamatud-an sang mga utod nga babae ni Rizal ini nga diutay nga papel wala na makita, kay sang kalkalon nila ang bangkay sa linubngan sang 1898, wala na sing nabilin kundi yab-ok na lamang."

Ang Bibliyotekang' Pungsudnon amo ang tag-iyang sang huwad nga tunay nga binakal.

Ang mga huwad sini nga sinulatan ni Rizal naggulowa sa masunod nga mga pamantalaan:

1. "La Independencia," 25 Septyembre 1898.
 2. "Republica Filipina," 30 Disyembre. 1898.
 3. "Odds and Ends," Hongkong, Mayo, 1898.
 4. "Revista Blanca," Madrid, 15 Abril 1899.
 5. "Germinal," Madrid, 9 Hulyo 1897.
 6. "El Pais," Madrid, 30 Disyembre 1904.
 7. "Nuestro Tiempo," 10 Mayo 1906.
 8. "Las Desdichas de las Patrias," ni Vital Fete, Madrid, 1899.
 9. "Archivo del Bibliofilo Filipino," T. 4, 1908.
 10. Orosa, Sixto Y.: "Jose Rizal, el heroe nacional filipino," pp. 74-76.
- Kag sa iban pa nga madamo.

Ayhan sa bug-os nga kalibutan ang KATAPUSAN NGA PAALAM ni Rizal isa sang pila ka binalaybay nga ginlubad sa labing' madamo nga nagkalainlain nga pulong. Linubad ini sa iningles, inesperanto, inaleman, pinaranses, inunggaryanhon, initalyanhon, inendones, kinoreanhon, ininsik, hinapon, sinwekanhon, pinortugis, binyetnames, kinatalan, tinagalog, inilokanhon, hiniligaynon, sinugbuhanon, binikolanhon, sinamaron, pinampanggo, pinanggasinanhon, kag iban pa nga mga pulong.

(2) *Ulogán* — Eden, Paraiso.

(3) *Danay* — Region

Magtan-aw sa imo nga kunina,
 mutya'ng Dagat sa Sidlangan,
 Wa'y luha maitum mong' mata,
 nabatak mahinhin mong' agtang,
 Nga wala sing mga kunot,
 wala'y musing sang kahuloy-an.

Aninaw sang akon kabuhi,
 handum kong' dalayon kag mainit,
 Mabuhi! kalag ko gasinggit,
 nga makawas sa madali;
 Mabuhi! ay, kaanyag mapukan
 agud ka may katimawaan;
 Mapatay, agud ka mabuhi
 sa silong sinang' imo langit,
 Kag sa duta mong' balanion
 magtulog sing wa'y katapusan!

Kon sa ibabaw sang akon kutkot
 makita nimo nga manugdo,
 Sa tunga'ng madamol nga gamhon,
 ang isang' kubos nga bukad,
 Ipadapat sa imo bibig
 kag hadkan ang akon kalag,
 Kag batyagon ko sa akon agtang,
 sa mayami ko nga lulobngan,
 Kalulo sang imo pag-angga,
 ang kainit sang imo ginhawa.

Bay-i'ng bulan magtan-aw sa akon,
 silak n'yang' malinong, mabugnaw;
 Pabay-ing' magtanyag kaagahon
 sang iya umalaging' kasilaw;
 Pabay-i'ng hangin nga maghagong
 sing masubo nga panaghuyon;
 Kag kon manaog kag maghulon
 sa akon krus isang' dalawidaw,
 Pabay-i nga'ng pispis mag-awit
 sing ambahan sa paghidait.

Pabay-i nga'ng nagatagiti
 nga adlaw magsuyop sang ulan
 Kag sa langit mahimong' putli,
 nga sundon sang akon pagtangis;

Pabay-i'ng abyan maghibi
 sa akon lamhad nga katapusan;
 Kag sa malinong nga hapon,
 kon may magpanganuyo sa akon,
 Pag-ampo man, Banwa, sa Diwa
 tuhoy sa akon kapahuwayan.

Pangamuyoi ang tanan
 nga nagtupok nga wala'y palad;
 Yadto'ng mga nag-alantos
 kalisdanan nga wa'y katulad;
 Mga iloy tang' makaluluoy,
 nga nagbakho sa kasakitan;
 Ang mga ilo kag mga balo,
 mga bilanggong' ginhalitan,
 Kag sa imo pagpangamuyo man,
 nga maambit mo'ng katimawaan.

Kag kon sang madulom nga gab-i,
 likupon ang bug-os nga patyo,
 Kag lamang ang mga patay
 amo'ng nagapulolaw didto,
 Ayaw tublaga'ng pagpahuway,
 di hilabti'ng katanhagaan;
 Basi ang tunog sang subing,
 kudyapi, imo mahadunggan:
 Ako yana, mahal kong' banwa,
 sa imo gahalad sing ambahan.

Kag kon ang akon nga linubngan,
 Malimtan na sang tanan,
 Wala sing krus bisan bato
 sa iya duog nga talandaan,
 Pabay-ing' daruhon sang tawo,
 sang sadol iya laptahon
 Kag ang tanan nga abu nakon,
 sa wala pa magtalaliwan,
 Pabayai mahimong' yab-ok
 kag imo mangin-tulombanan.

Hanti wala sing sapayan
 nga imo na ako pagkalimtan:
 Ang imo hangin, taliwala,
 mga patag akon nga agihan;

Mangin-tunog akong' gakurog
 kag matinlo sa imo igdulungog:
 Kaamyon, kasanag, mga duag,
 kumod, nguyngoy kag ambahanon,
 Nga gihapon masulitsolit
 sang kaputli sang pagtuo nakon.

Banwa ko nga ginahangad,
 kagha sang akon mga kagha,
 Mahal nga Filipinas, dunggi
 ang katapusan nga paalam.
 Dira binilin ko'ng tanan:
 mga ginikanan kag gugma.
 Makadto ako diin wa'y ulipon,
 manogpatay kag malupigon,
 Sa pagtuo wa'y kamatayon,
 diin gahari amo'ng Diwa.

Paalam, iloy, amay, mga utod,
 kabahin sang akon kalag,
 Mga abyan sa pagka-lanubo,
 sa puloy-anan nga nalaglag;
 Pasalamat nga ako mapahuway
 sa adlawng' makalalapyo;
 Paalam, dumalay-ong' matam-is,
 abyan nakon, akon kalipay;
 Mga tinugang' mahal, paalam.
 Pagpakamatay, pagpahuway.

SI SAN EUSTAQUIO NGA TIGBATAS⁽¹⁾
(20 sa Septyembre)

TRAHEDYA*

GINBINALAYBAY SA KINATSILA
(Abril kag Mayo, 1876)

Ni

D. JOSE PROTASIO RIZAL
Sang Kolehiyo sang Ateneo de Manila

Sinulat sa Initalyanhon
(Tuig 1869)

Ni

P. ENRIQUE VALLE, S.J.

⁽¹⁾ Trahedya nga sinulat sa initalyanhon sang 1869 ni Pari Enrique Valle, T. J.

Si Pari Francisco P. Sanchez naghimo sing lubad sini gikan sa tunay nag initalyanhon nga sinulatan, sa dinalayday nga kinatsila, kag si Rizal, sa mandu sang nahauna, nagbutang sini sa binalaybay. Ini nga hanas-hanas sa pagsulat ni Rizal, suno kay Dn. Jayme C. de Veyra, wala mapabalhag tubtob sang tuig 1916, nga ang pamantalaan nga *Cultura Social*, nga ginbalhag sang mga pari nga heswita, nagbantala sini... sa utay-otay, sa kabilugan sang sinambit nga tuig sang 1916.

"Ang tunay nga huwad sini nasunog sang panahon sang paglwas sang Manila sang Pebrero, 1945. Yadto ditto sa akon balay sa Dalan Magdalena." — L. Lopez-Rizal.

Ginbantala sa:

1. "Dia Filipino," 19 Hulyo 1922.
2. Veyra, Jayme C. de: "Poesias de Rizal," pp. 73-138.

*Tragedia — Sugilanon ukon drama nga ang katapusan nga madangatan sang pangunang' tawo, kamatayon.

KASAYSAYAN NAHANUNGOD SINI NGA SINULATAN

Ang masunod nga hanashanas sa pagsulat, nga sa iya kahimtangan, — sa kaugalingon nga pahayag ni Rizal — wala mapabantala tubtob sang tuig 1916, ang pamantalaan “Cultura Social”, nga ginpabalhag sang mga heswita, nagbantala sang amo nga sinulatan, nga gintanyag sa mga bumalasa, sing amat-amat, sang bug-os nga tuig sang 1916.

Wala namon makita ang tunay nga sinulatan ni Rizal — butang nga kinahanglanon sa pagkilala sang mga naliwat sang iban nga mga kamot, — sinulatan nga kaugalingon sang mga propesor sang dumaan nga Ateneo Municipal, kag sang pasahi anay nga tagtatap, si anhing pari Francisco de P. Sanchez, manunudlo sa pagsulat, nga “paninoy” bilang ni Rizal. Ang tunay nga sinulatan ayhan nawala sang masunog ang Ateneo sang tuig 1932. Suno sa amon nasayran, si P. Sanchez kag ang manogdumala sang “Cultura”, may daku nga kahilabtanon sa pagpabantala sang “San Eustaquio nga Tigbatas”, sang tuig 1916. Kon tubtob diin ginliwat sang una nga mga tagpabalhag ang tunay nga sinulatan, wala namon masayri. Si Rizal nagtuad nga isa lamang ina ka hanashanas niya sa pagsulat nga ginhangop nga isa ka “ensayo” ukon *essay*, kon sa iningles, nga karon ginabilang nga isa ka sari sang kasulatan: — tungod sini, daku ang sarang mapatihan nahanungod sa mga pagbadlong, mga pagliwat kag ayhan mga pagbuhin, nga sa sini nga sinulatan (ayhan kapin pa sangsa sinulatan sang iban nga mamalaybay) ila ginpamutang.

Sa pagbantala sina ang *Cultura Social* nagpanaysayon sini:

“Si P. Francisco P. Sanchez, nga nangin-manunudlo sang “Retorica” sa kay Rizal, amo ang naglubad sang tunay nga sinulatan sa pulong nga initalyanhon sang drama, sa kinatsila nga dinalayday, nga iya ginhatag sa bag-o nga mamalaybay, agud nga sa madason nga pagpaliwaliwa sang mga nagatuluon sang Retorica, sang tuig 1876, iya pagasulaton sa binalaybay, kag sa sini makahanas sia sa pagbinalaybay sa kinatsila kag subong man, malingaw sia sa pagbasa sang maragtas sang mga santos. Kag tama katutom kag kapisan sang lanubo nga mamalaybay nga si Rizal nga sa nahauna nga adlaw sang pagbukas sang bag-o nga kurso sang Retorica, iya

ginhatag sa iya daan nga Propesor, ang bilog nga drama, sa binalaybay.”

Amon ginahangop sa sini nga mga tinaga, ang kamot ni P. Sanchez. Suliton namon nga wala namon mahibal-i tub-tob diin ang iya propesor nakahilabot sa binalaybay nga ginbantala sang *Cultura*. Sa tion sang amon pag-aman sang binalaybay nahanungod sini nga pagpabalhag, amon nakita ang indi diutay nga mga sayop (wala’y sapayan sang maandamon nga paghikot sang mga pari Siguion kag Sanchez), mga paglisa kag mga iban pa nga sayop (nga ginhimulatan namon sa pagkaayo), nga indi diutay nga mga pagliwat, sa paghimulat nga ang kinaayo sang binalaybay indi madula, nga amo man ang una nga ginhimulatan ni Rizal kag sang iya Propesor, nga ginahunahona namon nga nakaamot kami sa isa ka katuyoan buylog sa ila.

Kon diin bagay isal-ot ini nga simulatan sa sini nga tini-pon nga mga binalaybay, amon ginpasulabi ang pagpaulihe sini, sa tuyo nga indi makasablag, tungod sa mga malawig niya nga hinugang, ang sulunod nga mga binalaybay: sa pagpaalagisod, dapat ini ibutang sa gintung-an sang “TUN-GOD SA PAGTULON-AN NAGABATON SING KABAN-SAGAN ANG BANWA” kag “MADINALAG-ON NGA PAGESULOD SANG MGA HARING KATOLIKO SA GRANADA” (1876).

—ANG TAGPABALHAG.

MGA TINAWO

ADRIANO	Dakhari.
EUSTAQUIO	Heneral nga romanhon.
TITO.	Manghod nga anak ni Eustaquio.
FLAVIO	Magulang nga anak ni Eustaquio.
CLAUDIO	Abyan ni Flavio.
CORNELIO	Palangga sang Dakhari kag kaindis ni Eustaquio.
METELO	Abyan ni Eustaquio.

SA BUMALASA

Minamahal nga Bumalasa:

Indi sa pagpabugal ang nagpilit sa akon sa pagbinalaybay sini nga mapuslanon nga trahedyang, nga ginatig-ulohan "SAN EUSTAQUIO": kundi ang akon lamang katuyoan amo ang pagtuon sang pagbinalaybay; sa pagtilaw kon bala sarang man ako mabilang nga anak sang mga Isbing, kag magmapuslanon ako sa akon mga isigkatawo. Sa sini nga drama (palagwaon), sa taga ka tikang imo makita, minamahal nga bumalasa, ang isa ka taga nga indi bagay nga sarang masabdong, isa ka binalaybay nga matigdas kag indi maayo ang pagtagik, mga pulolungon nga madulom nga dapat paathagon, kbp; kaugalingon nga mga kakulangan sang isa ka manunolat nga bag-o kag indi sampaton. Lwas sini ano pa ang sarang mahimo? Ang akon kubos nga kinaalam, ang kakulang sing painuino, kag diutay nga nahibal-an sa pulong nga kinatsila (kay wala ako mabun-ag sa iya sabak), wala paghatag sa akon sang madamo nga tinaga nga mamalaybayon kag matahum; kay wala'y labot nga wala ako mabugayi sing isa ka buhi nga handurawan, indi man ako maayo magpili sang nagakaigo, kag kulang pa ang panuigon ko (14 ka tuig ang natimpos kag malapit pa lamang sa ika-15).

Badlunga ang akon sinulatan, maluluy-on kag mapainumuron nga bumalasa, apang indi ang iya kaisipan. Matuod nga ang mga binalaybay, akon, ang mga santu subong man, apang ang kaisipan indi akon. Kon ang tagsulat, nga ang

iya ngalan wala ko mahibal-i, sa malaot nga palad, makasayod nga ang iya sinulatan ginliwat sa binalaybay kag ang gwa indi bagay sa iya kaisipan nga matahum nga iya ginpili, pasayluhon niya ako; kay kon imo itupad ang matahum sa malaw-ay, mahimo sila nga duha ka butang nga tama kaathag: ang matahum magatahum pa gid, kag ang malaw-ay labi pa gid nga magalaw-ay.

Wala nakon mahamtang diri ang akon kaugalingon nga panghunahona, bisan ang kaugalingon ko nga patok, lwas lamang sang gwa nga ikan-um sang bahin nga ikalima, nga kon ina maluyagan mo, sarang mo matipigan, kag kon indi, ikaw may katarungan sa pagtamay sina. (Hinatang ni P. Sanchez sa lanubo nga si Rizal ang lubad gikan sa unang' sinulatan nga initalyanhon sa dinalayday nga kinatsila).

Pagpaumod, bumalasa, kay isa lamang ako ka bata, kag ang binuhatan sang isa ka bata, sa masami, buhat nga pinayaon, nga wala sing butang nga mapuslanon nga takos matanyag: labot pa, kis-a gid lamang ako makakita sang palagwaon nga trahedya, kag ang isa lamang nga madumdoman ko nga akon nabasa amo ang iya ni Prometeo, nga sinulat ni Esquilo, nga Gresyanhon. Pasayluha ang akon kakahas, kon sa napulo'g apat ka tuig nangahas ako sa pag-sulat kag magpakigsimpon sa dalaganganon nga teatro sang mga mamalaybay, mga manogpamulongpulong, mga mamaragtas kag mga manunolat: kag kon indi ninyo pag-ipaiway ang nagakaigo nga kaakig, dapat ninyo mahibal-an nga tama na nga silot ang akon nabaton, tungod sang akon kapakok.

Wala ko ina paghimoa nga itanyag sa tanan kag agud nga indi ako pagbadlungon, indi, sa baylo, sinulat ko ina agud matipigan sa madamo nga tinuig kag agud nga badlungon sang tanan nga maluyag sina magbadlong, kag sugot ako kay Horacio, nga nagsiling:

.....*Si quid tamen olim
Scripseris, in Metti descendat iudicis aures,
Et patris, et nostras; nonumque prematur in annum,
Membranis intus positis. Delere licebit
Quod non edideris: nescit vox missa reverti.*

HALAD SANG TAGSULAT

Nagayaob ako sa imo, o Magbubohat sang Langit kag sang duta, sa inyo mga minamahal ko nga manogbolig, matam-is nga mga abyan sang nagligad ko nga pagkabata, mga abyan ko sa akon karon pagkalanubo, mga minamahal nga nautangan ko sing kabalasan: kahidaitan, maayo nga pagkahintang kag nagayaob ako sa inyo.

Sa inyo akon ginahalad ini nga diutay ka tama nakon nga sinulatan; batuna ninyo nga bilang timaan sang akon tunay kag maanggaon nga paghigugma; igkasakit buylog sa akon ang akon kapakok, kaawai ninyo ang kubos ko nga ikatakos. Ini amo ang una ko nga natapos nga sinulatan, apang ayhan indi sangkap; ginahalad ko ina sa inyo, kag wala na ako sing iban nga butang nga sarang mahatag sa inyo, lwas sang akon kahamuot kag sang akon tagipusuon. Ginalauman ko nga indi ninyo pagsikwayon: talupangdi ninyo ang *tinutuyo*, sa paghalad ko sina sa inyo, indi ang iya *kamahalan*. Kag ikaw, nalulotan ko nga Propesor, P. Francisco de P. Sanchez, S.J., batuna ang akon labing' himpit nga pagkilala sa imo, nga sa pagkamatuod, indi ako takos nga makabayad sang imo mga pagpangabudlay.

Kag ikaw, Tigbatas sang Kalbaryo, matam-is ko nga Manlulawas, batuna ang kinabuhi sang isa ka tigbatas, nga ginsulat sang Imo ulipon, sa paghatag sa Imo sing labi pa nga kahimayaan.

—JOSE RIZAL

Calamba, 2 sa Hunyo, 1876.

*Ang Palagwaan nagapakita sing isa ka Kadak-an sang
Palsayo ni Adriano nga may mga hulot sa tagsa
ka pihak magtimbang.*

NAHAUNA NGA BAHIN
Nahauna nga Gwa

Si Cornelio kag si Metelo

- CORNELIO. Nag-abot ang malaot, makatalagam nga
adlaw
Sang akon mabangis, mapintas nga
kasumpong:
Tion na nga'ng pagkahadlok sa akon ila
tun-an:
Tuman na'ng pagpanghikay; kay karon
nag-abot na
Ang adlaw, O Metelo, mga pagtimalos;
Sin-o ang makakas sa iya sa akon butkon,
Sa kaakig, kabangis ko? Ang iyang'
pagkalipay
Akon nga bayluhan masubong' hilibion.
Sa mga pamakod sia madalag-on gaapiit:
Mabangis nagadutdot kaaway kong' si
Eustaquio;
Tuman ang kamahalan sang iya kadalag-an;
Yana balusan nakon dumot kag kalainan!
- METELO. Apang, ngaa'ng dumot, gamo imo
napadabdab,
Imo sia ginaamanan siod nga
makakulogmat —
Pagtimalos kag dumot? Kon mangin-
madalag-on
Sia nga halin sa inaway; kag kon ang
Balidharan
Sa iya kusog kag kaisog bumatyag sing
kalipay,
Pagpakig-ambit ka man, O mahal nga
Cornelio,
Sang iya kadalag-an. Abyan, magpasugot ka,
Sa maayo'g malipayon niya nga kapalaran.
- CORNELIO. Ang mga purongpurong nga inogpuni ko
sa akon

Sia tanan ang nagkawat; bilidhon nga
 purong
 Gahatag sing puni sa bugalon yang' agtang;
 Ang akon pagpakaisog gintamay ni Trajano,
 Kag balaan nga langit, bungol sa akon
 pagtaghoy
 Tungod sa akon kusog kag kaisog, si
 Eustaquio
 May iyang' kagamhanan sa mga taliaway,
 Gintamay ya'ng paglaum ko. Sia nga
 napurongan
 Masulod sa mapag-on nga mga pamakod.
 Mapati kang' pabay-an ko'ng daut niya sa
 akon
 Nga indi ako magbalos sa dungog kong'
 ginmusing?
 Upod kay Tito sa away, subong man kay
 Trajano
 Didto ako gihapon. Ang akon mainunungon
 Nga bulig ginhalad ko, matam-is, naluyagan.
 Ginpakita ko'ng kaisog, kag ginbantog ako
 Sa amo nga mga inaway. Apang si Eustaquio
 Amo'ng ila ginpili sa amo nga sumponganay
 Batok sa manriribok mga Dacio kag Parto:
 Sa napakig-awayan nga pangpang sang
 Danubio
 Dapat nga dal-on nakon hangaway mga
 romanhon
 Kag akon ipakita ang kaisog ko kag kaalam,
 Kay ang akon kasidla dugay nang' nakilala.

METELO.

Sa imo nga kapalaran sarang ka magkalipay;
 Ginhalad nila sa iya kaisog kag kasampaton,
 O Cornelio, ang dungog nga sa iya ila
 gintanyag.
 Gaagum ka sang hidait sa pagkamangga-
 ranon
 Nga sang hari ginhatag sa imo mga
 kabudlay.
 Gani, di magkahisa; pulos kamo romanhon
 Kag kamo alalangay gahandum sang
 himaya....

- CORNELIO. Luyag mo'ng kadalag-an indi pagkahisaan
 Nga dapat mangin-akon? Kon sa
 pagkabilidhon,
 Ako amo'ng labi, tungod ako romanhon;
 Nasakit ang dughan ko nga mawala'ng
 himaya,
 Ginhandum nga dungog kag mga
 purongpurong.
 Dapat ko pangitaon liwat ang kadayawan
 Nga'ng kaaway ko lutuson, mabangis nga
 Eustaquio;
 Kay kon akon malutos, mangin-madinalag-on
 Ako nga heneral sang mga taliaway.
- METELO. Indi mo sia malupig: maunungon nga
 kabudlay
 Sa banwa iya ginhalad; apang gadugang
 lamang
 Sa iya dungog kag padya ang nian nga
 kadalag-an
 Nga iya natigayon, hidait sa romanhon
 Nagbalik, kutob sadto: magamit mo'ng
 kusog
 Sa paglutos sa iya? Lamang mga paglag-it
 Kag mga butangbotang.
- CORNELIO. (*gintabla sia*) Di gid sang butangbotang
 Ako maghimulos sa halit nga mapintas
 Ko sa akon nga kasumpang. Apang dakong'
 sayop
 Ang magalutos sa iya, magadulom yang'
 kaayo;
 Kag mahimong' mangitngit nga gab-i ang
 kasanag
 Sang iya kadalag-an; kag wala'y
 kadungganan
 Isang' adlaw magwa sia sa mga mata
 Sang Banwa nga'ng iya agtang wala na sing
 purong.
- METELO. Ano'ng makita nimo sa iya pagkaputli
 Nga sayop nga malain, labing' makahuloya
 Nga sa iya makapukan sa iya kapalaran?
 (Kon ang sala ni Escipcion ila nga ginpatawad

Sang gahum nga romanhon nga labi ang
 kapintas
 Nga karon nalimtan, ang nadumdoman
 lamang
 Ang iya kadalag-an: di lang sa kamatayon
 Sia ginlwas, ang sala naghatag purong
 sa iya).

- CORNELIO. Sarang nakon mailisan masubong' hilibion,
 Ini nga kadalag-an nga iya ginaagum;
 Apang talupangdan mo nga ang mga
 romanhon
 Nga linghod gapadulong. . . Paghipos ka,
 Metelo,
 Di'gsugid kon mahimo, ang ginhambalan
 naton
 Bag-o lang, kon buligan mo'ng akon mga
 buko
 Saligan nimo'ng padya sa imo mga kabudlay.

IKADUHANG' GWA

Si Claudio, si Flavio kag mga ginhambal

- CLAUDIO. Pagpakig-ambit sa akon sa mga kinalipay
 Mahal ko nga mga abyan, kay halin sa
 inaway
 Kita madinalag-on. . . .
- METELO. Nag-abot ka na, Claudio?
- CLAUDIO. Bisan lang pasalamat ang Diwa akon
 hatagan;
 Ako, pagtan-aw sa inyo nagbalik, kag ang
 Palad
 Sa pagpangabyan sa aton naghatag sing
 kaayuhan
 Nga nag-apin sang kaisog hangaway nga
 romanhon
 Batok sa mga kaaway sa mga sumponganay.
- CORNELIO. O bilidhon nga Claudio! ako nagakalipay
 Sang paglutos sa Dacios, kay ining' Roma
 naton,

- Gadaog lang sa iya ngalan, nga iya
ginapakita
Ang iya wa'y malutos nga agila kag hayahay.
Kay sa mga matalaw nga Partos nagahatag
Talamayong' kahadlok kag sila gapalagyo.
- CLAUDIO. Ano'ng imo ginhambal? Gaduhadoha ka
ayhan
Sang kaisog sang Kapitan sang aton mga
tropa?
Pangkuta sia kon bala sa ngalan ang
kasumpong
(nga ginatudlo si Flavio)
Gapalagyo ukon sa isog nga ila ginapakita.
- FLAVIO. Kay Jove kag sa halit nga magikan sa espada
Sang aton Heneral, dapat magmadalag-on
Yana'ng aton bansagon nga mga hayahay.
Nakita ko, Cornelio, sa pagtilaw nga batyay
Sa dulohaduhaan nga inaway ang romanhon
Labing' makahuloya nga nagapalangluspud
Sa atubang sang mapintas nga mga
manunumpong.
Ang kinaadman sa away, ang kaisog kag
kusog
Amo ang nagasakdag sang kasidla sa inaway.
Wala'y maghunahona nga tawo nga mabuhi
Sa tunga'ng mabangis kag madugong'
inaway,
Kon magpuyong' babaen-on sa maanyag
nga puloy-an.
- CORNELIO. Ini ginapatihan ni Adriano, kag kay
Eustaquio
Yanang' dungog madangat, nga sa lisod nga
tuman,
Ang mga katalagman kag kalapyo sa inaway,
Makahatag sa iya sing madamo nga padya.
- FLAVIO. Ang tanan natungod sa kinaadman sa
inaway,
Sa di madaog nga butkon kag sa kusog
subong man
Sang Heneral nga maisog, nga sa mga
taliaway

Gamando, gagahum, gaaway kag gapasud-o
 Sa inaway, nagalaglag, gapilas, gapatay;
 Kag ang sibat ihabyog sa tuo nga kamot
 Sang dugo nagapaagay sa madamo nga
 dughan!

Patay kag pilason bisan diin makita!
 Kon sia sa atubangan sang mga tropang'
 kaaway,

Ang mabangis nga Marte wa'y makita sa
 duta

Nga liwan nga taliaway nga daku kag
 matam-is.

Ang Dacios kag ang Partos sila sa iya
 gatuman.

CORNELIO. Di'gkahadlok nga ila sia sa iya pagdaog
 bayaran.

CLAUDIO. Nagabatyag ka man nga si Eustaquio bagay
 Sa padya nga igahatag sa aton nga Adriano?
 Kay sa imo man, Cornelio, ang padya
 igahatag,
 Kon ikaw nagpakita nga ikaw man nagdaog.

CORNELIO. Claudio di ko ina ginabatyag: sa
 patag-pag-awayan
 Sang pinuno gindid-an ang akon nga
 pagkadto;
 Apang ang ginadayaw, nga Eustaquio amo
 Ang yadto sa Siudad, indi ko mabatas;
 Himulatan ko anay nga sa daku nga pandot
 Pagpadungog kay Jove, yara man si
 Eustaquio
 Kag magtambong madamo nga tinawo sa
 Roma,
 Kag iya matigayon padya nga iya nahandum,
 Padya nga nangin-angay sa iya pagpanga-
 budlay.
 Kadtoan nakon si Adriano, kay sa iya nga
 kinaalam
 Sia magtuon. Maluyag ka, abyan mag-upod
 sa akon? (*kay Metelo*).

IKATLO NGA GWA
Sanday Flavio kag Claudio lamang

- CLAUDIO. Sa katapusan, Flavio, kita ari sa aton duta
Tapos ta mabatas madamong' kalautan:
Linibo nga kabudlay gin-antos naton sa
away
Kag karon ginaagum ta ang kahidaitan.
Sa mga masubo nga pangpang sang Danubio
Samtang nagahimakas kita wala'y pahuway
Batok sa mga Dacio nga mapintas sa inaway,
Ginbalik ko'ng panulok nakon sa aton
puloy-an.
Sa katapusan nakita ta, dutang' mapalad!
Sa katapusan mabakod ako nakatumban!
Ginalantaw man nimo mga batong' kudal
(*kay Flavio*)
Nga yara nagalibot sa gamhanan nga Roma;
Subong man lantawon nimo ang malahalon
Nga mga halaran sang mga silimbahan
Kag ikaw magatambong sa balaan nga halad,
Sa sining' kadalag-an nga tuman kadako;
Nga upod sa wa'y kahadlok mong' mga
taliaway
Dapat ikaw magtan-aw sang iya kadayawan.
- FLAVIO. Ikaw isang'romanhon kag karon malipayon
Sa Roma, nga may pungsod ikaw kag
ginikanan,
Mga abyan kag kilala, mga alagad nga putli
Nga sa malulong' angga nahigugma ka nila.
Ako akon, Claudio, indi, kay ang sawi nga
palad
Sa akon nagpabulag sa amay ko; ang
pagbalos
Nga mapintas nabatyag sang pilason kong'
dughan.
Sa gihapon ang dughan ko may buhing'
paghandum
Nga sang langit ibalik ang akon amay sa
akon.
Gani gintun-an niakon ang pagka-taliaway;
Sa mga ginharian sa Europang' malagpad

Akon sia ginpangita kag sa inaway nga
 madata;
 Kay sang bata pa ako iya ako ginsugiran
 Mga away, hinangiban, kaaway kag
 kamatayon. . .

CLAUDIO. Tuman kahumok, Flavio, sang tagipusuon
 mo
 Kag tuman ka bilidhon sina'ng imo kalag
 Nga wala gid malimot sa mahal nga tagtuga
 Sang iya mga inadlaw, kabuhing' pinalawig!
 Kon abi'ng imo amay buhi, sa mga anak
 Nga mahinigugmaon, sa matam-is nga palad,
 Karon gapangalipay! Kailo man si Flavio ko;
 Ayhan ginasagap mo ang amay mo sa
 inaway,
 Nga sa imo nalimot na, kag sang imo man
 ngalan,
 Sang imo paghigugma, ayhan nalimtan niya
 Masadya yang' kahapon. Bugalon nga
 inadlaw
 Nga sa dughan gapanas sang gugma, nga
 daw aga
 Nga sa iya mga silak gatabog sang dulom!

FLAVIO. Ayhan, mahal nga Claudio, ikaw ang
 nagsayop!
 Ang tagipusuon ko, sa lakat sang inadlaw,
 Sarang ayhan malimot sa tunga sang kalaot
 Sa naghatag sing lawas, kaputli kag kabuhi?
 Ang iya nga panagway, hulag kag
 pangguyahon
 Nalimtan ko matuod: apang ang iya gugma
 Nga may dili mapanas nga mga agi sa kalag
 Nagutib na! Nian tulok, Claudio,
 pagtalupangod:
 Pilit kong' pangitaon hidait nga balaan
 Tungod sa pagpalangga sadto'ng akon
 amay;
 Kag kon pahuwayan ko, mahambal sia sing
 maathag:
 "Indi mabinaluson! Sagapa amay mong' putli!
 Sagapa sia sa bag-ong' kainit kag
 paghimulat."

- CLAUDIO. Ang tunay mong' katam-is, minamahal nga
 Flavio,
 Amo'ng labing' hugot, balaan nga kaangtanan
 Nga sa imo ako nag-unong. Nga imo sia liwat
 Makita amo man ang akon nga ginhandum;
 Kay dapat nga may iya siang' putling'
 balatyagon
 Nga kasubong man sa imo: apang kon di
 makita
 Nimo, pangitaon mo, bisan diin sing maid-id?
 Dapat ikaw magbatyag sing kalipay sa
 pungsod,
 Sa kaayuhan mong' naagum sa mga
 taliaway,
 Sa hidait kag palad nga mga mabugayon.
- FLAVIO. Luyag mo nga malipay ako sang akon palad,
 Bisan di ko nasayran ang naabtan kag
 puloy-an
 Sang akon amay? Ayhan sa kapiot nagaantos
 Nga sa silot gakuko sang kapaitan nga
 tuman
 Gapuyo, gakabudlay ang amay kong'
 tigulang!
 O! daw ano'ng kalipay kon ang isang' anak
 Makita sang palangga kag ubanon nga
 amay;
 Ang katigulangon niya makaagum bulig
 Sa kusog sang but-anan kag mabakod nga
 anak
 Kag pamakod nga bus-og batok sa kalautan.
 Tungod sa iya ako nagpamat-od, O Claudio,
 Sa pagbiya sining' dutang' tinaliwanan,
 Natan-aw kong' nalipay sia, kag ikaw man
 Claudio;
 Agyan ko'ng mga dagat; tabukon ko'ng
 madamo
 Nga pangpang bisan diin nga akon
 pangitaon
 Tagtuga sang panuigon kag mahal kong'
 kabuhi.
- CLAUDIO. Nagasalig ka ayhan nga imo sia makita?
 Kag may paglaum ka ayhan nga mahakos
 mo sia?

Kag si Claudio mong' gaunong, sa mapintas
nga palad

Bayaan mo, kag gugma niyang' iya sang
utod?

Ayhan ang amay nimo ni Jove sia kinuha
Agud makig-ambit ka sa isa ka puloy-an
Sa akon, makapahuway kag mangin-
malipayon.

Akon nian ginahandum ang imo nga
pag-unong

Diri sining' siudad nga puno'y kabalaslan;
Ikaw, wa'y kabalaslan! Wa'y hidait bayaan
Nimo ako? Kag si Claudio? Kag sa paghigug-
ma mo

Yana'ng napakita mo? Nagakadlaw ikaw
Sa handum kong' ginhuptan? Kon bilangan
lang naton

Gugma mong' mainunungon sa amay mo
ginpakita;

Labi tang' naluyagan. Apang tan-awa,
Flavio:

Abi sa imo paglagaw imo sia masug-alaw;
Nga ikaw iya makita kag di ka kilalahon?
Ano'ng pagkilala mo nga sia imo kadugo?
Ano nga mga pat-in ang mahatag mo sa
iya?

Huo; wala'y pulos ang imo pagpangita...
Kag imo napangita ang imo kalainan...

FLAVIO.

Ang mga diwa ayhan, sa ulihe mamati
Sa masubo kong' taghoy, malulong'
pangamuyo,

Sang makalipay sa akon, magtan-aw sa kay
tatay.

Sarang matabo ayhan ang ginapanumdom
mo;

Kay ang kamatuoran sang ginsiling ko sa imo
Nga ako ginbulag nila sa iya sang bata pa
Sa higad sang suba diin ya ako ginbutang
Sang buot ya tabukon ang lunangon nga
tubig.

Sang sia nakaabot na sa pangpang nga
pihak

Nga indi ko sia makita tungod sa mga
 kahoy,
 Sa kaingod nga binukid, sa kahinali lamang
 Nag-abot ang daludo sang madamo nga
 tubig
 Nga sa suba nag-awas sa tanan nga suok,
 Kag sa akon sia nawala. Sa akon nadangatan
 Sa banta ko nanumdom wa'y palad kong'
 amay
 Amo man sang baha ukon ayhan sang
 gutom!
 Kuntani napatay ako, apang ang langit
 Naghatag sing kaawa; kay daw patay sa
 tubig
 Bakerong' maluluy-on ang nagkuha sa akon
 Kay dayon dinala ako sa payag niya.
 Pagsapupong' amaynon iya ako ginhatagan.
 Sang ako mabakod na, gintun-an ko'ng
 kinaalam
 Sang pagkataliaway; kag sa dakong' kabakas
 Sinunod ko'ng hayahay, mga agilang'
 romanhon
 Sa mga inaway sa Istrio kag didto sa Danubio
 Nga madalag-on sa imo pungsod ako
 bumalik.
 Yari akon mga tanda nga sarang
 magpabakod
 Sang katunayan kon sia akon masumalangan
 Sa patag kag sa inaway, sa mga
 ginharian...

CLAUDIO. Si Adriano gakari diri nayon... Paghipos

IKAP-AT NGA GWA

*Si Adriano kag mga ginhambal upod
 sang mga hukom*

Kag nawad-an sing kalipay karon,
 Gabakho sa gahum sang dumoluong
 Kag sa amat-amat sia napatay
 Sa kamot sang España nga di matinuohon!
 Apang, kon luyag niya akon sia nga ihilway

Kon sia sang tuhod, niya may luyag sa
 pagbali
 Sa atubang sang simbahan nakon nga may
 kasili.
 Gamhanan ako kaayo, nga sa karon nga
 daan
 Hatagan ta'y nahandum mo kon hangdon
 mo ako;
 Apang, kailo ikaw kon dili ka magtuo
 Kay buho nga madalum sa tiil mo akon
 buksan!
 Kon ikaw ang gamhanan, kag kon sa kamot
 ninyo
 Sang mga buhi yara'ng kapalaran,
 Nga ugaling nahimong' kalautan
 Mga kristyanhon sa imo?
 Kag kon sa sugid nimo, magual nga
 kadagatan
 Kag amihan gatuman masunuron
 Sa imo tingog kag sa imo kagamhanan,
 Ngaa'ng magagmay nilang' sakayan
 Nga ginayaguta nimo karon,
 Di nagkalapan
 Kag di ginlubong sa kabaluran?
 Ngaa ang imo nga mga bituon
 Sa gab-ing' madulom sa ila nagtuytoy
 Kag ang hangin sa ila mga layag nag-ugoy
 Kag ang linti mo dilis a ila ginpatuon?
 Tungod sina ikaw labing' makagagahum?
 Kag sa dakong' kalautan,
 Ang kay Maria ngalan,
 Nga gabihag sa tawo nga dili malipayon,
 Sang sugo ko, kay sundon ka nila sa
 simbahan,
 Diin mga dalagkong' halad sa mga diwa
 Itanyag mo. Kon ang Roma kag ang
 dakharian
 Magpakitang' mabaluson, O Eustaquio,
 Sa imo kusog kag kaisog; apang sa
 magbubuot
 Nga Jove magpakita ka nga may kabalaslan
 Tungod sa imo pagdaog. Kon bagay ang
 pagdayaw,

Nga nabatian mo sa akon, labi'ng sa
 Kapitolyo
 Nga pagabatunon mo sa atubang sang
 kaligdong
 Sang Senadong' halangdon, sa atubangan
 nakon.

EUSTAQUIO. O ginuo, di ko luyag ang padya handumon
 Sa pagdaog kong' nakuha batok sa mga
 Dacio!
 Napangayo ko lamang, ginuo, nga ikaw
 malipay
 Sa mga kabudlayan nga wa'y pulos sa Roma
 Ginhalad ko. Tungod sa imo ipakita nakon
 Ang akon kabalaslan. Sa kusog ko kag
 kaisog
 Nga nadayaw mo, tuman na nga malutos
 nakon
 Mga Partong mabangis. Kay Tito kag
 Trajano
 Nagtuon ako sang away; sa dambana mong'
 maayo
 Ako nagbalik, santu sa tudlo nila sa akon
 Pulos away'ng buhat ko. Ang tuman na
 kadamo
 Nga mga kadungganan, kabansagan sa akon
 lang
 Tamang' pagpadako sang mga kabudlay ko.
 Apang huo; batunon kong' padya'ng
 pag-awayan
 Diin ako makig-away sa akon mga
 kasumpong.
 Wala ko gid matun-i sini ang pagdumili
 Sa mga magbubuot ko nga mga dakhari,
 Sanglit maayong' taliaway dapat ko ina
 himuon.

ADRIANO. Hanti tan-awa, Eustaquio, sa pinuno
 nasayran
 Ko nga nagsunod sa imo tubtob sa
 bulogtaan*
 Nga ang mga taliaway mo sa imo nagadayaw

*Bulogtaan — Campamento, sa Kinasila ukon duog nga gi-
 nabutangan sang mga taliaway.

Sang imo kinaadman kag lakas mo nga
 kaisog;
 Ang bugal nga malain kag labaw nga
 paghandum
 Indi gid makahalit sang putli mo nga
 dughan:
 Apang magkilala ka sang mga kadungganan
 Nga sang Roma nadulot sa iya mga
 taliaway.
 Nakita mo nga'ng balaan nga Jupiter sing
 tatay, (*kay Tito*)
 Tito, ginhatagan ka nga'ng iya mga hwaran
 Dapat nimo ilugon subong putling'
 romanhon
 Nga maisog?

TITO. Maghigugma lamang sa iya, ginuo,
 Mahimo ko, kay bata pa ako! Samtang ang
 tinuig
 Kusog gahatag sa akon agud nga
 magsampaton
 Akon sia ilugon... samtang nga sa karon
 Matug-an ko nga unongan ang gahum sang
 dambana.

ADRIANO. Kumadto ka, Metelo, sa pagsiling sa pari
 Harianon kong' sugo tumanon gilayon
 Kag nga himuson niya mga kinahanglanon
 Sa balaan nga halad. Tugotan ko ikaw
 (*kay Metelo*).
 Metelo, pagpahuway sa imo pagpang-
 lakaton...
 Paalam, Eustaquio... Tito... kamo
 ibilin ko.

IKAN-UM NGA GWA

Lamang si Eustaquio kag Tito, nga nagapungko

TITO. Di maasoy nga kalipay! Daw ano nga
 Ang tagipusuon ko lumos sa iya nabatyag.
 Tungod lamang sa imo, daw ano nga
 kalipay
 Gapuno sang kalag ko!

EUSTAQUIO. Tito, ako kuntani

Sa di-tunay nga Jove, paabton ko'ng
 kamatayon,
 Nga amo'ng luyag man nakon, Tito, nga
 ako may paklang. . .
 Sa Diwa ang pag-unong akon nga
 ginahuptan!
 Purong nga di malaya ihalad niya sa akon
 Kag sa amaynon nga tingog tawgon ya ako
 pa-langit.
 Apang, maupod ka sa akon?

TITO. O, mahal kong' amay!
 Huo mapatay buylog sa imo; ako maluyag
 Mag-unong tubtob san-o. Luyag mo akong'
 mabuhi
 Nga wa'y ka, sining' duta nga masubong'
 luhaan?
 Wa'y amay, di maunungon sa Diwa, wala'y
 bulig! . . .
 Indi ka magkahadlok: wa'y gapahadlok sa
 akon,
 Bisan lakas nga silot, bisan pa'ng
 kamatayon.

EUSTAQUIO. Kon pangkuton ka nila kon sa labing'
 mataas
 Nga Jove ka gatuo?

TITO. Sabton ko ako kay Kristo,
 Kag wa'y ko maluyagi'ng Jupiter nga
 banyaga.

EUSTAQUIO. Huo; apang hatagan ka niya'y mga manggad
 Kag dulotan ka niya sing linibo nga padya,
 Ni Adriano, kon talikdan mo'ng imo nga
 pagtuo
 Kag ludhan mo si Jove bisan wa'y ka gapati.

TITO. Nasumpa kong' talikdan, amay ko nga
 dungganon.

EUSTAQUIO. O! ayhan sarang nimo masakway mga padya;
 Apang kon pahugon ka nila nga
 pagapatyon?

TITO. Sa wala pa'ng mapintas nga sundang sang
 liog ko

- Makautod, pagbatas amo lang ang
ginhandum
Dughan kong' kristuhanon, kag akon
ginpangayo
Sa Diwa nga'ng kabuhi ko iya nga batunon,
Batunon upod sa imo padyang' wa'y
katapusan.
- EUSTAQUIO. Sanglit sia malayo wala ikaw mahadlok!
Apang kay yari ikaw, samtang ang
mabangis
Nga hangaway nagaaman sing matig-ang'
kamot
Nga igatapos sa imo sa piyong nga
kahadlok
Ayhan ikaw malagyo sa mga taliaway.
- TITO. Al di ako malagyo, patiha ako tatay:
Akon patikuon ang tuhod ko sa duta;
Kag masiling ako: "Dios batuna'ng kalag ko,
Kay sa gugma'g pagtuo mo ako'ng
manginmatay."
- EUSTAQUIO. Ni Kristo pagtipigan kasingkasing mo, Tito,
Lwason ka kag apinan ang imo pagkabata!
- TITO. Di ka bala gahanbal, si Kristo gapabakod,
Sang dughan gapakunyang sa padyang' di
malaya
Agud ini makigsumpong sa di matinuohon?
- EUSTAQUIO. Huo, Tito, matuod; paabuton ta sa Diwa
Ang kapag-on, kaisog, dalayon nga kabakod!
Sia nagtug-an mabulig sa alagad nga putli
Sa pagpakamatay niyang' mahimayaon!
Akon nga nakilala maluya kag mapigaw
Nga mga bata, babae, pamatan-on, tigulang
Nga sa gahum sang Diwa ila nga pinanglupig
Kamatayon, kabudlay, sa himpit nga
pagtuo,
Nga daw masiling' silak sang Pebong'
dalagangan,
Nagpuno sing kahadlok sa ila mga kaaway,
Nga nakitang' nalikop sila'y diosnon nga
silak;
Tayuyon, malipayon ini nga kadutaan

Ila nga binayaan kag naglupad pa-langit.
 Apang, Tito, ikaw, imo ako pamatian:
 Di mahimo magtuo kita sa mga diwa.
 Apang makapalagyo kita'ng Diwa wa'y
 gaindi;
 Kon luyag mo, sa iban, nga duog kita
 makadto
 Sa wa'y pa ikaw mahamtang sa isa ka
 katalagman.

TITO. Apang, amay ko, ngaa nga ikaw
 nagakahadlok
 Sang akon kaisugon? Kon ako napakunyang
 Mo, O Dios, sa paghigugma sa imo, himoa
 nga sia
 Magsalig sang higugma ko sa iya. Ay,
 amay ko,
 Di ko na mahibal-an kon nano'ng isiling ko,
 Ako gahaya, gaampo kag Sa Dios ko nahalad
 Ining' akon kabuhi. . .

EUSTAQUIO. Anak ko!
 (Sa langit) Batuna'ng amon kabuhi subong
 maanggang' halad,
 Nga kutob sang lamhad pa nahalad na
 sa imo,
 Ako imo ginalipay, kag madali ang padya
 (kay Tito)
 Sa Dios imo batunon; imo ako ginhatagan
 Mga paglaum kag sundon nimo ako
 pa-langit!
 Daw ano'ng kalipayan sang tanang' mga
 Santos,
 Kon masayran ang imo balaan nga panumpa
 Nga mapatay ka anay ugaling sa kay Jove
 Ka magtuo! Kubos pa'ng pagsulod nga
 madaugon
 Sa Roma nga may bihag kag may mga padya,
 Sangsa magsaka buylog sa imo sa
 kalangitan,
 Diin gatawag si Kristo sa aton, diin kita
 Mangin-malilipayon didto sa iya sabak!

TITO. Amo'ng ginahulat ko, tatay, kag sakuon
 'Ya'ng aton katapusan, kag kita mapa-Langit.

(KATAPUSAN SANG NAHAUNA NGA BAHIN)

IKADUHA NGA BAHIN

(Amo man nga mga puniponi sa nahauna nga bahin)

NAHAUNA NGA GWA

Si Cornelio kag si Metelo

- CORNELIO. Nakita mo, Metelo, kon paano'ng kadalag-an
Ni Eustaquio nahimo nga iya kalaglagan!
Sia isang' kristuhaon: ginhukman sia ni
Adriano
Nga patyon. Ang kaisog ya, kadalag-an man
niya.
Ako, nga abyan niya, isang' daku nga pandot
Gahimos sa Roma, diin sa mga altar nga
maanyag
Halad sa mga diwa akon pagahimuon....!
- METELO. Apang, nagasalig ka nga wa'y ka
katalagman?
- CORNELIO. Sa ano nga kabangdanan?
- METELO. Ayhan sia magatuo,
Sa mga diwa itanyag mga butang yang' una;
Kag kon ang kamatayon iya malikawan
Ayhan matimalos sia sa imo sa iban nga
adlaw,
Ayhan magaliwat sia'y pagtuo'g pangabuhi,
Kay sa kay Jupiter sarang sia makatuo
Sa pagtuman sa Roma, bisan ini di-tunay.
- CORNELIO. Di igkahadlok nga sia sa mga diwa maampol!
Ang akon nga kasumpong may kalag nga
matig-a;
Pagsalig, kusog, kaisog, sa bagay nga tanan
Subong sang gapalati sa pagtuong' di-tunay.
Kapin pa si Eustaquio linibo gahigugma
Sa pagtuo'g simbahan sangsa iya kabuhi.
Di ka maglaum magtuo sia sa aton mga diwa
Nga ilugon 'ya si Adriano u magpakunokuno,
Kay sa iya gadumili gahum 'ya kag pagtuo.
- METELO. Ipatatay niya sia kon mausisaan
Nga sia isang' kristuhanon? Kamatayon u
halad

Igamando ni Adriano pilian ni Eustaquio:
 Wala pa mahanabong' mabangis nga
 taliaway
 Mabutang sa tagsubong nga pagsanghid,
 kay diutay
 Nga butang nga lain nga pagtuo ang sundon
 Ni Eustaquio.

CORNELIO. Kon diutay ang pulos sa imo, ang Roma
 Gapangandam magtuhay iyang'
 pagtuluohan,
 Kay ang siudad gagios nga nian nagahulat
 Sang halad kag dapat gid nga pagpiliton sia
 Ni Adriano, kag balaan nga mga
 pagbulot-an
 Ni Trajano dapat man nga pangayuon
 sa iya. . .
 Nayon sinang' higad gapakari si Adriano.
 Hipos, kag nian mahambal ako kon
 pagpiliton.

IKADUHANG' GWA

Si Adriano kag mga pinanghambal. . .

ADRIANO. Metelo, pangitaa si Tito sa hulot
 Himulati nga sia lang ang mag-upod sa imo
 (si Metelo mataliwan)
 Nahangpan ko sa ulihe kon ngaa si
 Eustaquio
 Gapangindi maghimo sing halad sa kay Jove
 Magpadungog subong man: kay bisan pa ini
 Ginakahadlukan ko, ginaduhadohaan,
 Ikaw labi kay sa akon kasayod; sugid,
 Cornelio,
 Anong' Dios nahangad 'ya, anong'
 pagtuluohan?
 Matuod gindumili sa isa ka pagbulot-an
 Ni Trajano'ng pagpati sining' bag-ong'
 pagtuo?

CORNELIO. Ang amo nga sala wala ko gid masayri
 Sa iya. Agud madula mga pangduhadoha
 Sarang mo sia mahambal.

- ADRIANO. Luyag ko nga ila tawgon
Si Titong' makasugid sang butang nga
matuod.
Kabay sa kasal-anan, sia ang pagalwason
Sang mga diwa nga di ko takos mapatawad!
- CORNELIO. Ngaa'ng sala pabay-an nimo nga wala'y silot
Nga kay Neron nagpilit mag-ula sang dugo
Sa madamong' nagpati sa among'
pagtuluohan?
- ADRIANO. Apang ginapadumdom mo ako sadtong'
mapintas
Nga'ng pagpamatay niya luyag mo sundon
ko man?
Pinatay ya'ng iloy niya nga daw sa buang
Kag si Senecang' maalam, putli yang'
manunudlo.
- CORNELIO. Kon si Neron daw sapat, bantog nga
Vespasiano,
Maayo, kag ginadumdom pa'ng iya
handumanan;
Apang wa'y sapayan ang Papa ginpatay
Sining' malalang' man-og nga pinilas ang
ulo.
- ADRIANO. Si Saturnino nangayo kamatayon man niya;
Sugot si Vespasiano sa pangayong'
mapintas.
Si Tito maluluy-on sing labi. Ginadayaw,
Sang tanan naluyagan iyang' kamaluluy-on;
Kag iya gintugotan nga'ng pilang' tuluohan
Sang taga masunod suno sa iya nauyonan.
- CORNELIO. Kon luyag mo, itugot mo, nga ako mahambal
sa imo
Sa lunsay may kaathag kag wala'y
lipudlipod
Sang dapat ko ihambal sa imo, Ginuo....
- ADRIANO. (nagpugong sa iya) Cornelio,
Ipahayag ang tuyo kag mga laygay nimo.
- CORNELIO. Nasayran ko matuod, nga si Tito maluluy-on
Kag nagdugay sa ila isang' kalinungan.
Natabo, nasayran mo? Madamo ang nahimo

Nga sakop kag mga utod sa among'
 pagtuluohan,
 Nga sa kahidaitan sang Roma, si Domiciano
 Nagpakita nga sia labing' makaluluoy
 Kag mabangis nga anak. Si Tito maluluy-on,
 Apang wala'y katarong kag wala'y
 kabantugan.

Ang pagkamaluluy-on luyag sang mga hari.
 Mga salang' pabay-an nga dili pagsilutan
 Di buhat sa kaluoy sa isang' nagahigugma
 Sang katarong. Ang mga pagbulot-an
 gasumbong

Sa iya sing masupok kag ini ang masinggit
 Sa langit nga'ng kapintas gingamit nga
 kaluoy!

Kon si Eustaquio naglapas, ang mga
 pagbulot-an

Ni Trajano matum-ok sa iya; ikaw ang sa
 iya

Bagay nga magbulos. Si Jupiter gabuot
 Sa imo sa kalangitan, kag ikaw sa kay Jove
 Malipayon kag hilway nagagahum sa duta!
 Ang duta may hidait, kon mga pagbulot-an
 Nga matarong may iya sia sang isang'
 pagtuo.

ADRIANO. Sugiri ako, Cornelio, si Jupiter bala
 Gatamod sa aton sa langit diin sia gamando?

CORNELIO. Maayo nga butang sa Roma nga magpati
 Ang tanan nga si Jove sa aton nagatulok.

ADRIANO. Apang sa dakharian dako'ng bulig ni
 Eustaquio!

CORNELIO. Kon batok sa mga diwa, sia wala gahatag
 Maskin ano nga bulig sa Roma sa inaway!
 Sa iya halimbawa nahimo yang' magtuo
 Madamo sa kay Kristo niyang' pagtuluohan;
 Kag pagdugang sing bag-ong' panaksi sa
 pagtuo
 Samaron niya'ng Roma. Kon ang sa kay
 Trajano
 Pagbulot-an kag butkon mong' makusog
 sarang

Sa iya makasilot nga may dalang' katarong,
 Di igkahadlok nga may tawo nga mangahas
 Makigsumpong batok sa mga diwang'
 balaan,
 Kag tanan makita mo nga magatahod sa
 imo.

IKATLONG' GWA

Sanday Metelo, Tito kag mga pinanghambal

- ADRIANO. Sa kaingod nga hulot, hulat kag bumalik ka
 (kay Cornelio)
 Cornelio, diri tapos ang malip-ot nga tion.
 (mataliwan si Cornelio)
- TITO. Diwa ko! Ako hatagi sang imo nga bugay
 Kag di'gtugot kalimtan ko'ng sinumpaang
 nakon!
- ADRIANO. Kag luyag mo'ng amay mo?
- TITO. Ginuo, sing daku.
- ADRIANO. Nasayran mong' ginsikway ya'ng mahal nga
 mga padya
 Kag indi sia maluyag maghalad sa kay Jove?
 Sugiri ako: ngaa man, dungog nga natanyag
 ko
 Wala ya pagbatuna?
- TITO. Ang pagpadungog nimo
 Wala 'ya ginasikway; apang napakalain
 Niya nga igahalad ang iyang' kadalag-an
 Sa mga diwa...
- ADRIANO. Ano bala'ng ginhambal nimo?
- TITO. Indi ko mapatihan nga'ng iya kadalag-an
 Tungod kay Jove ninyo, kay si Jove indi man
 Makabulig sa iya.
- ADRIANO. Ti, kay sin-o 'ya, nautang?
- TITO. Sa Diwa nga tutuo.
- ADRIANO. Indi bala si Jove?
 Wala nimo makita madamong' kasangkapan

- Sa simbahang' balaan bilang mga pasalig
Sang iya nga kusog? Ikaw pamatan-on pa,
Malip-ot mong' painuino ayhan wa'y
makasayod
Sang pagbun-ag sang Roma, kag kon
paano'ng romanhon
Nga dalayon sa inaway kag nagdaog,
naggahum
Sa mga ginharian sa Europa, Asia, Africa;
Kay kay sila palaaway, sila sa mga diwa
Gatuman, wa'y sapayan, sini nga mga banwa.
- TITO. Gintunaan sang Roma kag ang mga inaway
Sang iya kaanakan indi bag-o sa akon.
- ADRIANO. Kon amo sayod ka man, nalulotan kong' Tito
Kon sanday sin-o mga Escipion kag Matelo,
Mga Emilio kag Cesar, mga Fabio kag Sila,
Mga Calpurnio, Pompeyo.
- TITO. Kilala ko, ginuo.
- ADRIANO. Sa wala'y duhadoha imo gid nahibal-an
Nga sila nagkilala nga si Jupiter, diwa,
Nga sa iya nautang nila tanan nga
kadalag-an!
Binulang kag sayop nga pagpanghunahona!
Nгаа magsala'ng bantog nga mga taliaway?
- TITO. Bata pa ako kag indi ko ina masaysay sa imo.
Amay ko, kon luyag mo, sarang makapasang
Sa imo nga'ng natuohan nimo wala'y pulos.
- ADRIANO. Ikaw, ukon amay mo, wala ako sing luyag
Nga ako pagsaysayan sang imo tuluohan.
Ang naluyagan ko lang amo'ng pagtuman,
Tito.
- TITO. Ini gid lang, ginuo, sa trono ko buhaton;
Apang sa ginadid-an sang amon Diwa, indi.
- ADRIANO. Anong' mga butang?
- TITO. Magtuo sa inyo Jove . . .
- ADRIANO. Nгаа nagakahisa ang amon mga diwa?
- TITO. May Diwang' isa lamang kag dalayon.
Si Jove,

- Kon nagluntad, tawhanon.
- ADRIANO. Huo, apang ginhimo
Siang' wala'y kamatayon nga labi sa
tawhanon.
- TITO. Sin-o'ng naghimo sa iya? May daku silang'
gahum?
- ADRIANO. Amo ina'ng imo hambal, wala ikaw
mahadlok
Sa akon pagtimalos? Wala ka gapanumdom
Nga sarang ko magulgol yana ang imo liog?
- TITO. Diri, Adriano, handa ako nga daan sa imo!
Maglikaw sa imo kaakig, indi nakon
mahimo,
Kag bisan mahimo ko, di ko luyag buhaton!
Natanyag ko'ng ulo ko sa imo mga taliaway,
Kag ikaw kon luyag mo, O Adrianong'
halangdon!
Sisia'ng akon dughan sina'ng imo nga
puthaw,
Pilasa'ng mga ugat ko, kag ang akon dugo
Ulaa, hu, ulaa sa duta nga ini!
Apang di ka mag-isip nga'ng agtang ko
iduko ko
Sa atubang sang binuang, mga diwang'
binutig!
Sa imo lamang, Ginuo, ako ang nagatuo
(*nagatulok sa langit*):
Tungod sa imo ako maisog, sa imo ako
mamatay.
Kag ikaw, nakasayod sining' akon pagsalig
(*kay Adriano*)
Sa akon Diwa'g katuigan nga magaalabot!
- ADRIANO. Sa imo pagkabata ikaw napatawad ko.
Sarang mahimo, Tito, nga ikaw magkabuhi
Ikaw mangin-gamhanan nga apid sa akon
palasyol
Magtuo ka kay Jove. Luyag mo'ng mga
padya?
Mga dungog kag manggad?

- Nga gakabagay sa imo, agud ang mga diwa
Maumpawan kag maghatag sing daku nga
kahadlok
Sa dughan nga matig-a sang buang nga
Eustaquoio.
Sa katapusan, pili: kamatayon u padya?
Pili sang luyag nimo: apang magpainuino ka
Sang labi nga mabaton sang tagipusuon mo.
- TITO. Ang Dios nahigugma ko; mahadlok,
mahigugma
Sang mga butang nga lwas sa tunay nga
Dios, indi.
- ADRIANO. Apang nahigugma mo ang imo nga amay?
- TITO. Huo daku kaayo'ng paghigugma ko sa iya.
Sa iya, sa Diwa maunong, luyag kong'
mapatay.
Sa langit sang hidait nga matam-is, dalayon
Si tatay kag ako kami magmalipayon.
Yari ang sabat nakon: wala'y pulos si Jove;
Halangdon nga wa'y lawas. Gani ginadumili
Ko sa iya'ng kadungganan: isa lamang ang
Dios.
- ADRIANO. Kari, pabalika sia, Cornelio, sa iya amay;
Apang hambala sia anay. Sa ila mga kabuhi
Bisan lalang, pagsalig wala ako sing pat-od
Kon di nimo malutos ang amay, sa luyag ko;
Pagkatapos balik ka sa akon nga hulot.

IKAP-AT NGA GWA
Si Cornelio kag si Tito lamang

- CORNELIO. O, Tito, maglwas sa imo ang bantog nga si
Jove. . . .
- TITO. Paglwas nga nahulat ko ang halin sa amon
Diwa.
- CORNELIO. Ang Diwang' naluyagan nimo, maayo kong'
Tito,
Apang. . . ngaa gaduhong ka? Ako si
Cornelio,

- Mainunungon nga abyan sang mahal mong'
amay.
Ay, Tito, nakasub-an ko'ng imo katalagman,
Kag labi sa tanan ang imo kamatayon. . . .
- TITO. Ang ginahadlukan mo
Amo gid gani'ng tunay nakon nga
ginahandum.
Kag ina sa akon lamang matam-is nga
paglaum,
Indi dapat binuang nimong' kalahadlukan.
- CORNELIO. Hambal sa akon sing maathag. Ang gugma
nagaawas
Sa dughan tungod sa imo kag gabatyag
kalipay.
Si Adriano sa iya bulig nagapadako sa akon,
Kag kon luyag man nimo, sarang ko ikaw
malwas.
- TITO. Ining' bulig, Cornelio, di paghimoa sa akon,
Kag ang langit mahatag sa imo bagay nga
padya
Tungod sa paghigugma mo sa amon, sa
hambal mo.
- CORNELIO. Indi ikaw mahadlok sa kabangis ni Adriano?
- TITO. Indi, si Adriano lamang makapapatay sa
akon;
Hilaw nga kamatayon lamang ang
nahandum ko.
Hanti, ngaa mahadlok ako sang kabangis 'ya?
- CORNELIO. Angay ka nga kalahi, dungganon, kinilala,
Sang bansagon kag maisog nga mga
ginikanan!
Nakita ko sa putli nimong' tagipusuon
Ang kapag-on kag kaisog sang katigulangan
mo,
Mga katigulangan nga isganan kag
dungganon;
Ang pagkatayuyon mo, nadayaw ko kag
dapat
Madayon sa pagtuo ang imo kasingkasing
Sa iya Diwa kag handum; himaya
matigayon

Sang wa'y nahadlukan, sang takos
makalandas
Sang tanan nga makusog kag tanan nga
makahas.

TITO. Maayo ka maglaygay, apang di sa
katarungan;
Nasunod ko'ng isip mo, apang ginasiway ko
Imong' pangatarungan. Ibalik ako sa amay
ko...
Napangita 'ya ako ayhan.

CORNELIO. Yara na, bayaan ta.

IKALIMA NGA GWA
Sanday Eustaquio kag Tito lamang

TITO. Mahal ko nga amay!

EUSTAQUIO. Nagaano ka, anak ko?
Ngaa yari ikaw kay Cornelio? Ngaa man
Sining' duog ka gakadto?

TITO. Amay ko. Ang tanan
Igasugid ko sa imo: pinatawag ako
Ni Metelo naton, kag ako iya binayaan
Nga isaisa lamang kay bansagon nga
Adriano.

EUSTAQUIO. Isa lang kay Adriano?

TITO. Sia isa lamang diri;
Apang si Jesucristo nakigbuylog sa akon
Ngalan niyang' balaan tinawag ko sang yara
Na ako sa atubangan sang aton nga Dakhari.

EUSTAQUIO. Hinigugmang' Tagtuga,
Dumalahi'ng dughan 'ya sa batubatuhan
Kag madulom nga dalan diin padayon sia
gaagil!

TITO. Pinangkot ako niya ngaa ikaw gapangindi
Maghalad sa atubangan ni Joveng'
manggagahum:
Akon sia ginsabat nga'ng kadalag-an nimo

Tungod sa dakong' Diwa sang mga
kristuhanon.

EUSTAQUIO. Apang ano 'ya kuno?

TITO. Luyag 'ya ako buyukon.

Nga ang bastos nga Jove kuno makagagahum
Kag dili kuno maisip mga diwang'
maawaon.

Ina akon ginsikway, kag iya ako ginpahog
Nga ako pagapatyon. Hinulat kong' nalipay;
Apang mapatay ako nga di mo mahakos,
Nga di sa imo mahalad pagtingang'
katapusan.

Karon di na maglain ang akon kapalaran,
Kay sa imo malulo nga mga pangamuyo
Ang Dios sa akon mahatag padyang'
mahimayaon.

EUSTAQUIO. Si Jesus di magtugot nga ako mahamulag
Sa imong' di mahakos, Tito ko nga mahal.

Wala na sia'y ginpangkot? Anak, sa
katapusan,

Ni Adriano binayaan kang' malinong, wa'y
halit?

TITO. Amay kong' nalulotan, sa akon nga
pagbanta

Ikaw gapalibog kag ang buot mo naglain.
Nahangaw-an kong' akon mga sala
magsablag

Sa akon pagsulod sa duog nga balaan
Diin nagapuyo kalipay nga langitnon
Diin di mabatyagan sawi nga balatyagon...

EUSTAQUIO. Ayaw ka magkahadlok; sa kay Jesus ihalad
Kabuhing' malipayon, kag ang putli mong'
dughan

Tungod sa amay mo lamang nga masubo
gahinulsol.

TITO. Nga batunon sang Diwa ang binata kong'
halad...

Al Amay ko, ngaa man, guya mo masulub-on
Gailig sa mga pisngi mo masubo nga luha?
Nagsaksi ang mataas nga mga kalangitan
Nga ako pumakita sing tuman nga kaisog
Sa atubangan ni Adriano.

- EUSTAQUIO. Ang mga handumanan
Sang kahapon gatublag sang akon
 kasingkasing,
Sang sa gab-ing' mangitngit, gab-ing'
 makahalagnop
Ako nagpangabuhi sa tunga'ng kalainan
Sang piyong nga pagtuo. Gab-i nga madulom
Nga nagtabon sa Roma sang maitum yang'
 lambong.
Ako amo man nag-usoy sang malubhang'
 mga agi
Sa mga diwang' butig nagduko sing
 tangkugo.
O balaan nga Diwa, patawara'ng binuang
Nga pagka-dimatuohon sang kubos! . . .
 nian batuna
Mapailubon kong' dughan nga akon nian
 ginabag-o.
Patawara, o Diwa, anak nga wala'y palad
Nga wa'y kahilabtan sa sala sang iya
 amay
Nga lumos sa bulag nga sayop kag
 paglubha!
Ikaw nagtug-an sa amon nga sa mainawaon
Imo nga patawaron nagaantos nga katawhan
Nga nagahilinulsol kag kalimot nga dayon
Sang sala magatabon nga mapanas sang
 luha.
- TITO. Nahulat ko, amay ko, nga si Kristong'
 maawaon
Sa duog sang mga balaan iya ako batunon,
Sia man nagapadabdab sing buhi nga
 paglaum
Sa akon tagipusuon nga putling'
 kristuhanon.
- EUSTAQUIO. Pagbuot 'Yang' balaan, o Tito nga anak ko,
Matuman sa aton kabuhi. Ayhan si Adriano
Gahulat sing dalayon masugpo ang kaisog
 ko . . .
Apang sa iya pagtuo kag Dios, maunong si
 Eustaquio.

(KATAPUSAN SANG IKADUHANG' BAHIN)

IKATLO NGA BAHIN
Si Flavio kag si Claudio

- FLAVIO. Ay, Claudio; ay, abyan ko; wala ka
 makasayod
 Sang batyay nga kasakit sang dughan ko
 galatum!
 Naayo ko'ng laygay mo: ang mga tinaga mo
 Ayhan gikan sa dughan sarang makapaiway
 Mga makakulogmat nga inaway nga nadihon
 Sang palad sang amay ko. Claudio,
 nakasayod ka
 Nga'ng amay ko gihapon gakabuhi sa Roma,
 Kag masubong' kamatayon nagahamag sa
 iya.
 O mga diwa, sia tabangi!
- CLAUDIO. Ano'ng siling mo?
 Nian sa maayo nga palad makita mo'ng amay
 mo
 Amay nga napangita nimo sa kadagatan!
 O mga langit! Diin sia, agud sia iya makita?
- FLAVIO. Ayl di ka ayhan magpati: sia amo si
 Eustaquio. . . .
 Sia amay ko, ako anak niya... ano'ng laygay
 mo sa akon?
 Ipakita ko sa iya nga ako anak niya?
 U likawan ko'y dayon pag atubang 'ya sa
 akon?
 Nasugid sa ulobanwa nga sia isang'
 kristuhanon,
 Sina sayod si Adriano. Pat-od nga kamatayon
 Maaguman sang amay ko, masubo kag wa'y
 palad.
 Malipayon ako, sa masiling' dungog 'ya
 Kag sa pag-angkon nakon isang' amay nga
 maisog
 Kag masinulub-on man, kay sia may
 kamatayon.
 Nakita kong' nataya kabuhi yang' masili:
 Ayl malaot nga palad, ngaa mo ako
 napaantos?
 Di balang' naantos ko na kamot nimong'
 mabug-at?

Apang, kon mapatay sia? Kabay pa nga si
Adriano

Indi magsilot sa iya. Matarong nga batunon
Niya ang kamatayon, samtang nga sa
inaway

Ang dugo yang' bugana iya nga ginpaagay
Sa pag-apin sang aton purong nga
dakharianon?

Kag angay bala ayhan sa isa ka dakhari
Maghatag kay Eustaquio sinang' padyang'
binuang?

Indi; linibo nga indi, si Tito utod nakon!
O! daw ano'ng pagngurob sa dughan sang
kasakit

Nga sang bungol nga palad ginhatag wa'y
kaluoy!

Sa baylo sang kalipay, ang mapait nga silot
Ginabatas sang dughan. Ngaa man, amay
nakon,

Ako ginapaantos mo tama nga mga silot?
Wala ta ginhigugma? Ginlainan ko ikaw?
Sabta, maisog nga Tito. Ano'ng akon nahimo
Ngaa nian luyang nimo nga ikaw
magkristuhanon?

Sarang ko mahulat nga pagkilala sa akon
Ni Eustaquio matuo sia kay Jove? Kon
mahimo

Ko sia malwas! Di maathag ina sa akon,
Claudio;

Mga diwa! Ano'ng dapat ko nga pagahimuon?
Ano'ng malaygay mo, abyan?

CLAUDIO.

Ano ihambal ko sa imo?

Ayhan may tutuo ka nga mga pamatuod
Kag di ka mapatalang sang mga talandaan
Sang hubot nga kahapon diutay'ng
madumdoman?

FLAVIO.

Pagpamatii, Claudio, kag ikaw ang mag-isip
Kon sia kilalahon ko. Wala ka makadumdom
Nga sa kapangpangan sang masubong' suba,
Sang tapos ko masughot ang masiot nga
talon,

Ako nakabulag sa mahal kong' amay?

Nadumdoman mo maayo nga'ng
 pagkalamharon ko
 Wa'y kapin lima ka tuig? Hanti maayo,
 Claudio,
 Sa lakas nga kasakit gasugid si Eustaquio
 Sang anak 'ya kay Fausto, kag ina nasugid
 man
 Sa akon ni Fausto, sa akon wa'y duhadoha:
 Kaangtanan 'ya kag buhat, ang iya
 handumanan
 Nga iya sang amay ko gapatunay sing
 maathag.
 Kag sang pagpahadumdom una yang'
 pangabuhi
 Kay Tito, ang dungganon nga Fausto
 nahanusbo
 Nga iya ginsugilanon hitabong' nagliligad.
 Makaduhadoha pa ako, Claudio, kon tunay
 Paglaum nga sa dughan nakon nagatugob?

CLAUDIO.

Kon sugiran ikaw ni Fausto sing matuod
 Kag ni Tito subong man, ikaw wa'y
 duhadoha
 Anak 'ya. Apang, si Tito, karon
 nagapanumdom
 Sa pagpahilway sa iya. Akon ginahangop
 Kon anong' balatyagon gabugtaw sa imo
 dughan
 Nga nagatublag sa imo. Apang pagpamatii:
 Ang luyag ko nga ikaw man ang magpugong
 sa imo
 Kag maghinago. Abyan ko nga Flavio, dira
 Matam-is yang' kalwasan lamang sarang
 makita.
 Sa akon banta si Eustaquio maluyag nga
 mabuh
 Kon iya nga masayran nga buhi ang anak
 'ya.
 Dapat mo sia sugiran nga buhi'ng anak
 niya
 Kag gapuyo sa Roma; apang dapat tumanon
 Niya'ng sugo ni Adriano kag sia
 magpakigkita
 Sa anak. Tagipusuon kag daku nga kusog

Ang nakulang sa iya sa pagpas-an sang
 bug-at
 Sang amaynon nga guma kag ang daku nga
 handum
 Mapit-al sang matam-is kag bilidhon nga
 dughan
 Sang isa ka amay kag kon maghumok na sia
 Sa kaluyag matuo sia sa aton mga diwa.
 Amo ini'ng sa kalag ko malaygay nakon sa
 imo.

FLAVIO. Ay, Claudio, daw ano kabug-at sang laygay
 mo,
 Matig-a sa salsalon, subong man sa bato!
 Makahulat ka ayhan, nga akong' kailo,
 magtago
 Nga anak niya ako? A! wa'y pulos maglaum
 ka
 Nga sa gugma sang anak daku ang
 matigayon.
 Magpahilom si Flavio nga iya sia anak,
 Kon ang tinutuyo 'ya makuha man lang niya?
 Nga'ng amaynon yang' gugma, di'ng kalag
 ko, maglupig
 Sang gugma sang mahal nga amay sa
 katalagman?

CLAUDIO. Katalagman ya dapat magpugong sang gugma
 mo
 Sa paglikaw sa iya sa sawing' kahimtangan.
 Ako magaanong sa imo, kag ining'
 sumponganay
 Sang gugma padayunon ta yana nga duha
 Kag mapait nga inaway sa mga balatyagon.
 Nga si Eustaquiong' dungganon pagadag-on
 sang gugma
 Amo'ng ginahulat sang tagipusuon ko.

FLAVIO. Tumanon ko'ng laygay mo, kag nagaaman
 ako,
 Claudio, sa amo kapintas, hilikutong'
 mabug-at,
 Suno sa luyag nimo. Kon sia dili maghangdo,
 Nga sia nagapadayon gihapon nga matig-a
 matig-a

- Saiya kaisipan, O Claudio, ako sugiri:
Nano ang matabo sa masubo kong' paglaum?
- CLAUDIO. Wala ako'y kahadlok. Sina ako may salig;
Indi ka magpaluya, pag-ayo, pakabakod.
Tan-awa'ng maisog mo nga amay gapakari
Nayon diri, madasig sia nagapalapit.

IKADUHA NGA GWA

Si Eustaquio kag mga pinanghambal

- EUSTAQUIO. Ayhan ini nga adlaw amo na'ng katapusan
Apang... ako nalipay nga ikaw akon
nakita.
- FLAVIO. Ano sa imo, ginuo?
- CLAUDIO. Sini ako di nahadlok,
Kay sini nga ulobanwa yara sa imo'ng
maunungon
Nimo nga mga sakop. Apang ano'ng buko mo?
Nгаа luyag mo'ng halit nga tuman karikot?
Ano'ng gapilit sa imo magsikway mga sugo
Ni Adriano? Nakilala ta nga tadlong ka'y
isip,
Apang di ko nasayran ngaa amo ka sina.
- EUSTAQUIO. Claudio, dapat ako, kon ang isip ko tadlong,
Indi magpati sa iya, kag antuson sing dayon
Tubtob sa kamatayon malipayon nga silot.
- FLAVIO. Kag pagpadayon bala'ng pagpamatok kay
Cesar,
Sa Roma, mga diwa nga tubtob sa gihapon
Sila mainawaon sa mga katawohan?
Indi ikaw maluyag sang bilidhon nga
halad;
Kag wala ka mahadlok sang kaakig ni
Adriano?
A! patawara'ng gugma nakon, O heneral
ko...
Ikaw nga may puni nga linibo nga padya,
Luyag ka magpakita nga wala'y kabalaslan
Nga anak kay Jupiter; gapamatok sa sugo

Sang aton nga Dakhari; sa imo man
 gapintas ka?
 Kag sarang ko masulit sa imo ang kay Fausto
 Masubo mong' ginsugid nga imo gin-agihan?
 Wala ka ayhan gabatyag sang mga
 kalainan
 Nga naaguman nimo sa imo pagsunod
 Sa bag-ong' Diwa nga indi nakilala sa Roma?
 Iya ikaw ginlikaw sa mabangis nga silot
 Nga ginpaagum sa imo ni Jupiter nga
 naakig?
 Ang manggad sang amay mo tanan
 nagkalawala;
 Ikaw ginsilutan nga magbiya sa imo duta,
 Kag nagpanglakaton ka sa iban nga mga
 duog
 Diin ikaw naggamit makahuloyang' sadol
 Nga ikaw nananyagtanyag trigo sa mga
 tawo,
 Nga'ng matig-ang' arado ginaguyod sang
 baka.
 Indi ko man malimtan kon paano'ng
 pagkadula
 Anak mong' nalulotan sa malayo nga
 talon...

EUSTAQUIO. Untati na ina,
 Flaviol! Ngaa sa amayng' may sakit
 Imo ginapadumdom batyay nga
 handumanan
 Sadto nga hitabong' mabangis pa sa silot?
 Luyag mo ako magkagha, nga ikaw
 ginhigugma ko
 Subong isang' amay sa anak niyang'
 palangga?
 Apang, ay! sa imo ngalan lamang
 madumdoman ko
 Ang akon anak. Apang indi yadto isang'
 silot
 Sang inyo mga diwang' di-tunay'ng kalaot ko.
 Ikaw, Dios ko, Ikaw, Ginuon'ng Jesucristo,
 Imo nga ginsilutan sala kong' nagliligad,
 Tungod kay ako sadto bulag, makaluluoy,

Ang pagka-gamhanan mo wa'y ko
 pagkilalaha;
 Apang sa maluluy-on nimo nga kaakig,
 maayo
 Ka, Ginuo. Amo man, nga sa dili matuod
 Nga mga diwa sadto ako ang nagluhod.
 Wa'y ako gapangindi sang sala
 magpanumdom
 Nga nagtagbong sa akon sadto sa
 kaidadalman
 Nga puno sang pitipit nga dulom kag
 kakugmat.
 Ginpakita sang Diwa sa akon Iyang' kasili
 Kag akon sinunod ang iya pagsulondan
 Kag kinuha'ng mahigkong' tabon nga yari
 sa akon.
 Amo kag makilala ko sia kag ginliwat ko'ng
 Ngalan ko'g pamatasan; kag madamo nga
 manggad,
 Madamo nga manara, mauyang' kapatagan,
 Mga palanublion kag dagayang' talamnan
 Kinuha sang Dios sa akon. Madugay nga
 naglagaw
 Ako sa lwas sang Roma. Ang mahal kong'
 anak,
 Nga may anum ka tuig, didto sa mga
 pangpang,
 — Masubong' handumanan! — sang suba
 binilin ko;
 Luyag ko tabukon ang suba nga malapad,
 Kag gindaldal ako sang daludo sang tubig. . .
 Wa'y ko sia matabangi. Anano pa'ng pulos
 Nga ako magpanumdom anak kong'
 nalulotan,
 Kon nasako sang Diwa ang malipayon nga
 adlaw
 Nga akon sia makita sa masadyang'
 puloy-an?

FLAVIO.

Ining' anak nga sa isip nimo sia napatay na,
 Buhi kag sia sa Roma. Sia man gapanugiron
 Sang masubong' maragtas nga ginaasoy mo
 sa amon;

- Wala sing duhadoha nga sia anak mong'
 tunay;
 Nga'ng bakero naglwas sa iya sa kamatayon,
 Sa pagbuot sang Diwa nga labing'
 maluluy-on.
 Ang ngalan ya Flavio man, nakilala naton
 sia:
 Luyag mo sia makita, halad malahalon nga
 Dulot kag dapat ikaw magyaob sa mga diwa.
- EUSTAQUIO. Gasugid ka'y matuod? Buhi ang hinigugma
 Kong' anak? Kilala mo? Sarang ta
 mapatihan?
- CLAUDIO. Gasugid sia'y matuod, kag ako man
 nagaasoy
 Nga sia anak gid nimo, kon suliton ni Fausto
 Tinaga mo sing maayo.
- EUSTAQUIO. Diwa nga maluluy-on!
 Ano'ng nabatian ko! Langit, tabangi ako!
 Kag buhi. . . diin, isugid, mga hinigugma ko!
 Diin bala nga duog ang akon nga anak?
- FLAVIO. Paghimo ka sing halad sa balaan nga Jove,
 Kag amon ta sugiran. Kon ang nagahulat
 Nga silot mo maglaglag sang imo kapalaran,
 Ano'ng pagkakita mo sang anak mong'
 nadula?
- EUSTAQUIO. Luyag nakon nga sia man magbuylog sa
 ulihe
 Sa akon kamatayon kag sa akon kapalaran.
 Kon sia gintudloan pangabuhing' kay
 Kristo. . .
 Ay! ayhan nagatuo na sia kay Jupiter,
 Nga iya na nalimtan una yang' mga isip
 Kag sa isa lang ka Diwa.
- FLAVIO. Masunod sia nagtug-an
 Kag mapadungog sa amon mga diwang'
 balaan,
 Kay sang Roma sila napadunggan. Napat-od
 Namon nga sa amon gugma dili sia ipakilala,
 Eustaquio, kon wala ka gabatyag kahadlok
 Sa mga diwa: malwas nimo ang imo lawas
 Kag sia man sa among' paagi.

- EUSTAQUIO. Ay! mga abyan nakon,
Kon nahibal-an ninyo ang mapait nga
kasakit
Nga nabatyag sang dughan... Magbatyag
kamo kaawa...
- FLAVIO. Naluoy kami sa imo kag tungod man sini
Gapanago'ng anak mo sa amon man
kaugalingon.
- EUSTAQUIO. Indi kaawa, mga abyan, sa isa ka amay.
- FLAVIO. Kag ang kaluoy nimo di man tuhoy sa
anak mo!
- EUSTAQUIO. Mahal ko sia nga labi pa sa inyo
pagpakamahal.
Dapat nga sia may iya nga ugali, maayong'
dagway,
Subong sang ginpakita niya sang sia bata pa!
- FLAVIO. Kag amo sia gihapon. Apang ikaw sing imo
Sa paglwas mo man sa imo, dapat mo sia
lwason,
Kag subong man lakip ang diutay mong' si
Tito.
- EUSTAQUIO. Di gid kami malwas kon di namon bayaan
Ang kubos nga puloy-an sini nga pangabuhi;
Nga di namon mahalad sa Diwa amon
kabuhi....
- CLAUDIO. Apang, ano'ng natan-aw ko?
- FLAVIO. Napangabay nakon
Sa imo, ginuo ko.

IKATLO NGA GWA

Si Adriano, si Cornelio kag mga namitlang

- ADRIANO. Maglakat na kamo, kag si Eustaquio
pabilin! (sa kay Flavio kag Claudio).
Tan-awa kon sa ano nian ako nga
kahimtangan,
Cornelio, taliaway labing' maisog sa Roma
Gapangindi maghalad sa Jupiter nga
halangdon.

- CORNELIO. Ginuo, kilala ko ang imo nga kaluoy
Kag ang iya sala.
- EUSTAQUIO. Wa'y gid ako'y sala
Nga dapat'ya gamitan sang iya nga kaluoy.
- ADRIANO. Tumana'ng ginsugo kag maamyon nga
kamangyan
Maamumahon ihalad sa balaan nga Jove.
- EUSTAQUIO. Kon sala'ng magpangindi nga amo'ng luyag
nakon,
Ipatatay ako sang inyo pagbulot-an.
Dugay na'ng pagpuyo ko; kag ginahandum
nakon
Ang magpahuway, tapos sang kagha kag
kabudlay,
Ang hilway nga hidait. Ang imo puthaw
lamang
Sina ang makahatag. Sang trono nga
dungganon
Ako nagtaliaway sa akon kinabuhi;
Sa hidait kag sa away, nga wala sing
pahuway
Sa malaot nga puthaw gintaya ko'ng dughan
ko.
Kon sa mga inaway gintaya'ng kabuhi ko,
Sa idalum sang mandu ni Tito kag Trajano,
Nga nagbato may kaisog kag sa
sinumponganay
Nagpuhan mga sakop kag sang mga
tagmando;
Kon ang mga pilas ko sing dugo nagpaagay
Sa away sa paghimakas nga wala'y
kalutosan
Diin ako nagikan nga nagmadinalag-on;
Sa ngalan sang natuohan, sinumpaang kong'
Diwa,
Diwang' wa'y katapusan, maalam, labing'
gamhanan,
Subong man nga maghanda ako nga may
kabakod
Antuson kamatayon nga sang dugo
mag-ula.
Ginuo, diin si Tito, ang isang' taliaway

Nga ginhalaran nakon sang mga sulab nakon
 Sado'ng nahauna kag lamhad kong' tinuig?
 Halangdon nga Dakhari, diin na si Trajano?
 Ang katsila nga kutob sa duog nga akon
 ginpuy-an

Iya ako ginpili nga pungan nga Parto
 Sa paghalin sa Lacio, sa kusog nga wa'y
 tupong,

Pagtapos sang maantuson nga mga
 panglakaton,

Sa paglaktod sang mainit didtong'
 kabanlasan,

Agud nga magpuyo sa dutang' maiwat
 puy-an.

Ginpatad ang kabuhi sa mga hitabo
 Nga mapintas sang tuman kabudlay nga
 inaway?

Diin sila, Ginuo? Makaagum ako'y padya
 Ukon isa ka bulig sa lapyu kong' tinuig?
 Kag ginuo, ikawng' nakita ko sa Roma
 Bansagon nga kasal-i sang bantog nga
 Trajano,

Nga sa iya gindala ko maisog nga mga hari
 Nga sing makahuloya natalikalaan;
 Mga banwang' wala kakilala'ng imperyo
 Sang agilang' romanhon, karon sa trono
 nimo

Gabalayad buhis kag mga binilanggo;
 Nano nga mga padya sa isa ka kinabuhi
 Ang matug-an mo sa akon? Sanglit sa akon
 pagkilala

Kabuhi ko malip-ot, nahandum ko'ng
 kahilway,

Makahatag ka sa akon gakabagay nga
 padya?

Kon may kabalasan ka sa mga pagdaog ko,
 Sarang ka makatug-an sang wala'y katapusan
 Ng padya sa akon kaisog, nga nag-unong sa
 trono?

Isang' halad sang dili balaan nga kamangyan
 Nga luyag mo ihalad ko, agud magpasipala
 Ako sa akon natuohan, sa di putling'

Jupiter,

Indi nakon mahimo. Diwang' makagagahum
 Padyang' wa'y kamatayon, Iyang' gintug-an
 sa akon
 Kag ginhariang' dayon. Paano'ng pagtawag
 ko,
 Sa inyo nga Simbahan, sang wa'y pulos nga
 diwa
 Nga sa lakas nga gansal sang mga
 pag-inaway
 Wa'y makabulig sa akon? Tinawag ko'ng
 Diwa ko,
 Kag sa luyo Sia nakon batok sa mga Parto;
 Kon diin ako kumadto gaupod ang
 kadalag-an.
 Sa Iya ngalan nadaog ko ang imo mga
 kaaway!
 Ini lang nga Ginuo ang pagahalaran ko
 Sa ibabaw sang simbahan sing tuob nga
 kamangyan;
 Kon lwas man lamang sa Iya, di ako kay
 Jupiter. . . .

ADRIANO. Sa anong' Diwa ka gaisip? Nasayran na sing
 maayo
 Nga'ng natuohan mong' tawo isa ka
 manlalapas,
 Kag ang mga hudiyo sa iya nagpatay.
 Ang Jerusalem, huo, nagtan-aw nga patay
 sia!

EUSTAQUIO. Di ka makahangop kon sa ano nga bagay
 Sia nga nangin-tawhanon, kon madulom
 mong' dughan
 Wa'y maiwagi sang maanyag nga silak nga
 langitnon.
 Apang di mo nasayran, amayng' Wa'y
 Kamatayon
 Nagbawi sang ngalan 'ya sa kubos nga mga
 ebreo,
 Sa isang' pagtimalos nga napuno'y kakugmat
 Bug-os nga kalibutan? Kag, ginuo, kami,
 Kon wala mo masayri, mga hangaway naton
 Amo ang namukmoka sang pagtimalos
 niya.

Kadumdom ka, ginuo, sadto nga hitabo,
 Sadto nga pag-inaway nga puno sing
 kakugmat
 Nga sa sina ginhapay ta yadtong'
 ginharian...
 Hudiyo nga isang' hambad, isang' gatos ka
 libo
 Mapait nga kamatayon sila nagbalatas:
 Iban sa kagulutmon, ang iban sa sulab.
 Iban sa kahayupan sila nagkaladula.
 Pagtimalos sang Diwa nga tuman kabangis
 Nakita sa madamo nga mga nagkamatay.
 Ini man nga Ginuo, nga si Jesucristo
 Amo ang nagpanagna sang nasubong' hitabo.
 Ikaw, ako, ginuo, didto kita kay Tito
 Sa among' di malimtan gihapon nga
 kibon...
 Di romanhong' kapintas ukon buang nga
 kaakig
 Kundi isang' daku nga hwaran sang
 katarong.

ADRIANO. Umagi ina sang una kag di bagay
 magdumdom
 Sang isa ka inaway nga sa akon paghangop
 Makasakit sing tama kay Tito handumanan.
 Ikaw isang' romanhon kag sang Roma
 nahandum
 Nga pagpadunggan nimo ang aton mga
 diwa.

EUSTAQUIO. Ako isang' kristuhanon.

ADRIANO. Kon amo makaalawa
 Ka nga mangin-palasyon, ang gahum ni
 Trajano
 Sa imo magasilot!

EUSTAQUIO. Luyag kong' magsugot
 Sa amo nga pamatbat; ako na'ng matupok
 Kag anak kong' matam-is.

ADRIANO. Sang ikaw pa'ng makahas
 Nga hangaway, iban imo ginpamatay
 Sa lakas mo nga kaisog, kag imo batason
 Ang amo man sa kaisog... apang
 magasinggitan

Dugo sang imo anak, pagtimalos
mangayo. . . .

EUSTAQUIO. Wala ako mahadlok. Ako sa akon anak
Amay nga maluluy-on.

ADRIANO. Di ka makahalin
Karon sa akon palasyo, sa hingapos nga
inadlaw
Nga nabilin sa imo, kundi nga ikaw
maghalad
Mahamot nga kamangyan ukon ikaw
madula.
Sa mga hangaway mo (*kay Cornelio*) kag sa
imo nasalig ko;
Bantayi sia, Cornelio. Apang ikaw subong
nian
Mag-isip kag magbaton laygay nga
gakabagay
Sa imo panagimuot. Lakat ka kag magbalik
Nga nagliwat, pagtuman gilayon sang
luyag ko.

EUSTAQUIO. Wa'y pulos magpaabot ka nga ako magliwat
Adriano, sa isang' bagay nga tuman ka
hinali.
Di mahimo si Eustaquio di mag-unong sa
Diwa,
Nga naglutos madamo nga mga hangaway;
Di ka man makakita sa akon sa mahigko
Nga mga altar sang inyo butig nga mga
diwa
Nga maghalad kamangyan kay Jove, sa
kahadlok.

ADRIANO. Pagbalik ka karon, kag makation mag-isip
Nga dapat ka sa akon magtuman,
magpaubos:
Ang mga makahas mo kag binuang nga isip
Nga imo ginatamay kay Cesar, mga diwa,
Sa isog mong' di malupig ikaw napasugtan
ko;
Apang, kon dayunon mo, ang akon nga
kaluoy
Mahimo man nga kaakig.

- EUSTAQUIO. Wala ako mahadlok.
Wala, sa imo kaakig, di man magpakiluoy.
- ADRIANO. Mga hangaway nakon, gilayon bantayi sia.
- EUSTAQUIO. Dili ka magkahadlok nga ako magpalagyo;
Diwa sa akon mabantay labi sangsa
taliaway
Sini nga dakharian. (*Malakat*).

IKAP-AT NGA GWA
Si Adriano kag si Cornelio

- ADRIANO. (*Sa iya kaugalingon — Napunihan ang
agtang ni Adriano sing purong,
Mga bulak, gatungtong sa isa ka dambana;
Apang sia nabutang sa maiwat nga ital-ital
Sa pagsilot sa iya mahal nga hangaway
U magpatawad sa iya, gapakita siang'
maluya.*)
- CORNELIO. Indi nakon mahangpan, ginuo, nga naawat
Nimo ang kamatayon sa isang' may sala!
Ang iya panabat, bugalon kag wa'y tapang,
Di bagay sa imo kaisog, kay inang'
kabuangan
Indi ngay sa tawo nga may panagimuot.
- ADRIANO. Pila ang nakasayod sa syudad nga gatuo
Sia sa liwan nga diwa nga tinuga lang sa
isip?
- CORNELIO. Nakasayod sina ang bilog nga syudad.
- ADRIANO. Tani di ko igpakita nga ako di mabaluson
Sa iya pagka-igsawan kag sa iya pag-unong
Nga tungod man sina ako nian gagahum
- CORNELIO. (*Nga nagapangakig*) Sang iya nga pag-unong
kag di-tunay nga kaisog
Ang iya di-pagtuo tuman nga makadula!
Wala ginatumana ni Eustaquio'ng sugo
nimo,
Kag ginasunod niya'ng di nauyonan sang
Roma.

Mga amay sang imperyo, kag ang mga
 romanhon
 Nga gapahatungod sang pagdaog nila kay
 Jove,
 Di kaasoyng' mapintas ka, haring' wa'y
 kabalaslan,
 Kay sila nagatuo sa dakong' mga diwa
 Kag indi sa kay Kristo nga naludhan ni
 Eustaquio....
 Tan-awon lamang nimong' labi mo siang'
 napahog
 Tapat nga di mahadlok sa imo inang'
 sinubol.
 Kag ang Roma karon di kaantos maghulat
 Pagtan-aw kon naapinan mo'ng balaan nga
 sugo
 Sang daku nga Trajano, kag kon may
 pagtaha
 Ang bilidhon mong' dughan sa aton mga
 diwa.

ADRIANO.

Ang Roma nagatuo si Jove sa iya gaapin,
 Gasakdag sang malapad niya nga dakharian;
 Gani, nagayob sia sa aton mga diwa,
 Gahigugma, gatahod daku sa mga diwa...
 Tungod sini si Eustaquio akon gindumilian
 Nga maggwa sa luwas sang daku kong'
 palasyo,
 Kon di sia magkilala nga tungod sa kay Jove
 Naaguman ya'ng madamo nga mga
 kadalag-an.

CORNELIO.

Di 'ya ina pagbuhaton; apang may
 padihutan
 Nga matigayon nga sia magsunod sang
 sugo mo.

ADRIANO.

Nano?

CORNELIO.

Ipatatay nimo'ng anak yang' si Tito,
 Kag kahadlukan niya kaakig mong' may
 kakugmat,
 Kay nadulman kag sa iya paglahog sa imo
 abi 'ya
 Nga indi mo na gid sia paghatagan sing silot,
 Kag pagahadlukan sia, kon sang kamatuoran
 Sang imo nga kaakig iya gayod nakita.

- ADRIANO. Patya.
 Buhat'ng natudlo mo kag nian ipapatay sia.
 (*malakat*).
- CORNELIO. Lain ang paghangop 'ya sang akon
 ginalaygay.
 Sa karon tumanon ko. Sa pagkakita niya
 Sang iya kamatayon, labi nga magabakod
 Ang isip ni Eustaquio.

IKAP-AT NGA BAHIN

*Nahauna nga Gwa
 Si Cornelio kag si Metelo*

- CORNELIO. Wala, wala na'y liwan nga kadtoan si
 Eustaquio,
 Kay labi nga dugangan ni Adriano'ng pahog
 sa iya
 Labi na gid nagbakod ang iya kabubut-on,
 Kag pagtampalas sa aton bugalon kon
 maghambal
 Kag sa aton mga diwa; luyag ya'ng
 kamatayon
 Nagasumbong pa gani nga ina ginapadugay.
- METELO. Apang kon makita 'ya nga indi kay binutig
 Ang mga pagpamahog nga nahimo sang
 Cesar,
 Ayhan ang kamatayon nga iya ginahandum
 Magapahadlok sa iya kon iya na makita.
- CORNELIO. Gin-aha ko si Adriano nga ipapatay si Tito;
 Ayhan ang gwa sini suli sang nahulat ko:
 Ang isip ko ihatag ko sa imo sing matuod,
 Kon ako may tion sa pagsugid sina.
 Sa karon dili dapat nga ako mag-awat:
 Si Tito ihatag ko sa mabangis nga sapat,
 Kay ining' talan-awon naluyagan sang banwa
 Kag ayhan ang tagtuga magabaton sing
 bag-o
 Nga mga kadungganang kag sing mga purong.
 Tapos na mapatay paglaum sang amay,
 Pangitaon 'ya na man ang iya kamatayon
 Kag basulon niya sia kon ini padugayon...

- METELO. Nasayran ni Eustaquio kamatayon ni Tito?
- CORNELIO. Wala sia makasayod: di ya ina sikwayon. Sia, sa iya bilanggoan, kuhaon ko, Metelo; Pagtimalos kuhaon nakon sa iya amay, Kag sa sini nga bagay akon nga insultohan Ang sang amay wa'y salig dalayon nga pagbantay.
-

IKADUHA NGA GWA
Si Flavio kag mga pinanghambal

- FLAVIO. Cornelio, maluoy ka, tugti ako nga maghambal
Kay Eustaquio! Nadid-an sang mga hangaway mo
Ang akon pagsulod sa iya bilanggoan!
- CORNELIO. Kon sa mapainubuson, ginapangayo nimo, Sa maayo tugotan ko. Sa madaling' tion Hulata nga kuhaon nila sia sa palasyo. Kari ikaw, Metelo, updan nimo ako Kon luyag mo tumanon mga sugo ni Adriano.
-

IKATLO NGA GWA
Si Flavio lamang

- FLAVIO. O malaot nga palad! Romang' wa'y kabalaslan!
Ginapaantos mo'y subong hangawayng' di nalupig
Nga sa kaayuhan nimo sia nagkadto sa naway.
Nгаа sang kaakig nimo nagaagum ako? Pungsod wa'y kabalaslan!... Banwang' makaluluoy...!
Kon kamo gagahum, mga diwang' mataas, Palad sang mamalasyon sini nga kalibutan, Nгаа man nga ako napakagha sa silot? Padyang' lain nahulat ko sa akon kinabudlayan!

Masulub-on nga amay sang isa nakon ka
 utod! . . .
 Malulong' mga luha, pahumoka ang dughan
 Nga daw batobantiling kag marmol ni
 Eustaquio!
 O! gapakari na sia: o langit kaluoyi,
 Kaawai ang isa ka kailong' taliaway!

IKAP-AT NGA GWA
Si Eustaquio kag si Flavio

- EUSTAQUIO. Yari, yari ako, mahal nakon nga Flavio . . .
 Ano'ng lugay mo sa akon? Ngaa . . . wa'y ka
 malipay?
- FLAVIO. Luyag kang' mapatay, kag daldalon pa nimo
 Si Tito! Kay ngaa man, pangkuton mo
 pa ako
 Sang nangin-kabangdanan? Kapagkabakod
 sa imo
 Sa imong' kailo kag masubo nga isip!
 Buot mo nga dulaon ang diutay nga si Tito;
 Yadtong' kahimayaan nga sa dakong'
 kabudlay
 Kag sa dili malupig nga butkon naagum mo
 Sa imo pinanglutos nga mga kasumpong
 mo . . .!
 Ang luha indi angay sa isang' isganan
 Apang makapahumok sa daw puthaw nga
 dughan!
- EUSTAQUIO. Ay! kon ginahigugma mo ako, mahal nga
 Flavio,
 Di pagpaantusa amaynon nakon nga
 kasingkasing!
 Sa kalinong pabay-i ako, nga'ng
 kadalag-an
 Matapos sa tunga sang isang' katawhayan.
 Daku ang luyag nakon nga sundon mo'ng
 tikang ko
 Ikaw, nga sa inaway sa isog sang manog-
 away
 Nagsunod sang paladpad sang mga hayahay

Kag mga kinagahod sang mga hinangiban!
 Kon nagsunod ka sa akon pagpangita'y mga
 syudad,
 Dapat man magsunod ka sa akon sa
 ginharian
 Nga wala'y katapusan. . . .

FLAVIO.

Ikaw nahigugma ko
 Sa gugma sang anak nga mahinigugmaon;
 Apang luyag mo ako mapatay buylog sa
 imo?

EUSTAQUIO.

Di igpulong nahigugma mo ako, kay
 gapadugang
 Ka sang akon kasakit! Samtang imol
 natan-aw
 Tang' wa'y ka sang dalayon kag putli nga
 kaayuhan. . . .
 Apang di magpakita sang gugma nga di
 tunay.

FLAVIO.

Wa'y ako gapakita, ginuo. Ang mataas
 Nga Jupiter gasanghid sang kaputli sang
 dughan
 Nga ginasilabsilab sang kalayo sang gugma.
 Apang kon wa'y ka kaawa sa kaugalingon
 nimo;
 Si Tito mapatay sa mapintas mong'
 handum.
 Subong man mapatay anak mong' magulang
 Nga kon, itugot nimo, akon sia ipakilala.
 Apang agud nga dili sia mapatay taguon
 Ko sia sa imo panulok.

EUSTAQUIO.

Kag gugma ina? Indi;
 Kundi isang' kasakit. Kag isa ka lita
 Nga inyo ginpatupato sa pagpaumpaw
 amaynon
 Ko nga tagipusuon. Nakilala ko'y maayo
 Ang kaisog nimo Flavio, kag napasalamatan
 Ko ang mabinalak-on nimo nga paghigugma.

FLAVIO.

Indi isang' lita, wa'y mo pa makilala
 Ang guma ko nga lamang sa imo akon
 ginabatyag.
 Apang sugiri ako, luyag mong' mapatay

Nga indi nimo makita ang imo nga anak,
 Nga indi ka makahambal bisan lamang
 magpaalam?
 Kon ginahigugma mo sia kag ako sing tunay,
 Ipatan-aw kag imo makita'ng isip nakon...
 Nagahibi ikaw?... Ngaa mo ginaliso
 Guya mo?... sugid sa akon... Mahal nakon
 nga amay!
 Diri sa masulub-on ko nga tagipusuon
 Makita nimo'ng gugma sang tunay nga
 anak.
 Ako si Flavio! Gaantos sang wa'y tupong
 nga kagha!
 Dulaa ako Eustaquio, u lwaso ako upod sa
 imo!
 Kon luyag mong' lwason ako, magalakat
 Ako nga malipayon... Dalha ako kay Tito,
 Sa mahal ko nga utod, kay akon sia buyukon
 Kag luyag ko sia hakson sanglit di na maliso
 Imong' tagipusuon...

EUSTAQUIO.

O! Sin-o ayhan, Diwa
 Ang sarang makatungkad sang mga likum
 nimo?
 Binalik mo'ng anak ko, kag yana inutang ko
 Sa pagbuot mong' langitnon. Apang kon
 gabalik sia
 Sa sabak sang amay 'ya, Diwang' wa'y
 katapusan,
 Tuytoyi sia sing maayo; sa pag-agum
 matam-is
 Nimong' kahimayaan. Bayluhi'ng
 kasingkasing
 Niya kag balatyagon agud man nga si Flavio
 Mangin-isang' anak mo. O! ang imo guya
 Gapahanumdom sa akon sang pila ka
 butang

FLAVIO.

Butang nga malulo, galipay sa painuino.
 O amay ko! sa akon pagkakita sa imo,
 Madula ka man dayon sa amo man nga
 tion...
 Mabatasa nimo ina? Si Fausto wa'y kasayod
 Liwat nagpaugyon sa aton; kag nian
 manginmatay ka?

Luyag nimo liwat nga makigbulag sa akon?

EUSTAQUIO. Diwa'ng naghiugyon sa aton, mahal nakon
 nga Flavio,
 Sa inadlaw kong' tiglumbos nga puno sing
 hidait,
 Kag sarang ka gihapon nga makapakigbuylog
 Sa utod nimo kag sa akon, Flavio, didto sa
 Langit.
 Kay sining' pangabuhi, wa'y pulos, di
 mapaktan,
 Nalimot na ikaw sa lanubo mong' dughan
 Sang ikaw lamharon pa, nagtuon ka sang
 matam-is
 Nga mga balatyagon ni Kristong'
 pagtuluohan.
 Ang nahaunang' isip nga sa imo
 panumdoman
 Amo ang ginsulat, iya sang matuodtuod
 Nga Tagtuga. Patiha, ako Flavio, patiha
 Ang isa ka amay: mangabuhi ikaw
 Tuman ka malipayon, kon imo pagasundon
 Sulondan nga langitnon balaan tang'
 pagtuo.
 Ako gatuad sadto sa panuigon kong'
 hamtong
 Akon nga ginkalimtan mga diwa, nagtuo
 Ako sa pagsulondan sang Wala'y
 Kamatayon.
 Kristuhanon subong man ang mahal mong'
 iloy. . .

FLAVIO. Diin ang iloy nakon, luyag ko sia makita?

EUSTAQUIO. Natapos malipayon ang iya kinabuhi,
 Nga sia nagmainunungon sa Diwa nga
 dalayon.
 Sia gapuyo sa Langit kag gapangagda sa
 aton
 Sa iya malipayon, duog nga makaluloyag.
 Nakadumdom ka, Flavio, kon ano'ng
 paghigugma
 Niya sa imo? Makita naton sia sa ganhaan
 Sina nga ginharian, maanyag sa adlaw,
 sa bulan,

Nga nagauntay sa akon butkon yang'
 malipayon
 Nga mahakos sa akon kag mahalok kay Tito
 Kag mamangkot sa akon nga may dalang'
 kasakit:
 "Matam-is ko nga bana, diin karon si
 Flavio?"
 Apang, anak, ano ang isabat ko sa iya?
 Nga mapintas siang' kaaway sang aton
 Magbubohat,
 Nagaalagad, gatuo sa ibang' diwang'
 malubha;
 Nga sa mga mapintas nga pagpatalang
 kulang
 Sa iya ang kasanag kag sia bilanguon
 Sa mga kahadlukan nga dabdab sang
 kalayo
 Nga amo'ng pagtimalos sang pagtuong'
 balaan.
 Sa amo nga Ginuo, sa Diwang' wala'y latid
 Gintanyag kong' ikaw kutob sa pagkabata
 (kay Flavio)
 Matuo ka sa Iya, gani nga ginpaabot ko
 Nga magbaton sing padya; apang silingon
 ko sia
 Nga, sa imo pagkabun-ag, ginhambalan ko
 ikaw,
 Ginpakita ko sa imo malipayon nga alagyan;
 Apang nagpakilala kang' matig-a sa laygay.
 Hanti, didto ka imo napain sa *Averno*⁽¹⁾
 Nabulag ka sa Diwa, sa iloy mo kag kay
 Tito:
 Hanti yadto si Flavio, anak niyang'
 lamharon,
 Indi gayod kakita sang himaya sa Langit:
 Yadto'ng Flavio nga amo'ng una yang'
 ginhigugma.
 Tungod kay luyag mo sia, masakit ka
 gatangis (kay Flavio)
 Pangitaang' may handum iluynon niyang'
 dughan
 Nga tuman gid kahumok sa ginapangayo

(1) *Averno* — Impyerno.

San iya mga anak. Nahulat ka n'ya Flavio,
Didto sa Kalangitan.

FLAVIO.

Palangga ko'ng amay ko
Kag di dapat bayaan ya ako nga malumos
Sa akon nga mga kagha kag bug-os nga
pagtangis,
Di dapat mapatay sia, kay iya nga nakita
Sa kay Flavio'ng anak sa kagha'g wa'y
kalipay.

IKALIMA NGA GWA

Si Claudio kag mga pinanghambal

CLAUDIO.

Diin si Tito?... diin sia, ginuo, makita?
Nakita mong' dal-on sia sa 'pait nga
kamatayon
Nga ihatag sa mga leon kag mabangis nga
sapat!
Kag wa'y ka gapangita tagoan sang anak
mo?

EUSTAQUIO.

Ha? Ay kailo ako!... Anak ko sa kalaot!
Apang ano? Ang silot di pa sa amon
ginhatag....
Apang nakita mo sia? Ngaa nahibal-an mo?
Ngaa, Sugiri ako, Claudio, sugiri ako!

CLAUDIO.

Gindala sang malubha nga mga taliaway
Malapit sa anpiteatro akon sia nga nakita:
Ang katawhan nagdugok sa among'
talan-awon
Sa pagtan-aw sang bata nga sing palad
nawad-an.
Ginsambit sang katawhan nga
nagkalatingala:
Tan-awa'ng kay Eustaquio nga bata, nga si
Tito
Sa sapat ginahatag; isa siang' kristuhanon!

EUSTAQUIO.

Tagtuga nga gamhanan, Diwa nga
maluluy-on (*nagatulok sa langit*).
Linghod yang' kasingkasing sing malulo
lipaya.

- Ginuo, buligi sia, natugyan ko sia sa imo;
 Pakatam-isa'ng tion sang iya kamatayon!
 Magdaog ka, Ginuo, sa tanan mong' kasum-
 pong
 Diri sa kalibutan. Bayawa ang himaya
 Sang ngalan mo, kay ikaw pagahadlukan.
 Roma gatan-aw nga Ikaw, Ginuo, sa iya ga-
 bulig.
 Batuna'ng kalag niya. . . Apang, Titong' ma-
 tam-is
 Anak ko, malipayon, itanyag may kaluyag
 Dugo mo sa utod nimo, minamahal nga anak.
- FLAVIO. Ano'ng siling mo, amay ko? O! dughan ko
 gapug-ok!
- CLAUDIO. O, Flavio ko, ikaw, may maayong'
 kabangdanan
 Sa pagpatulo'y luha. . . sa mata. . . sa
 nawong. . .
- EUSTAQUIO. Apang nano bala sa imo, mahal kong'
 Claudio?
- CLAUDIO. Masili, malipayon subong ganasnas nga
 adlaw
 Halos ya ako nakita, sang si Tito,
 naghambal:
 "Paalam, kag singgana'ng amay kong'
 dalion
 Adlaw nga malipayon nga magbuylog sia sa
 akon."
- FLAVIO. Ay, diutay ko nga manghod, ay kapagkasubo!
- CLAUDIO. Di nimo mahiwala, nga sia anak man nimo
 Kag di mo sia lwason sa nabatas yang'
 kagha?
- EUSTAQUIO. Ay, lwason ko man sia. . . apang ano'ng
 ginatan-aw ko?

IKAN UM NGA GWA
(Si Tito kag mga pinanghambal)

- CLAUDIO. Nano? Nian. . . nalwas nimo ang imo
 kaugalingon?
 Wala ko ina mahangpil! (*Kay Tito*)

- TITO. Ay, tatay... ay, mga abyan...
- EUSTAQUIO. Anak kong' pinalangga, nakaunong ka sa Diwa?
- TITO. Huo, tatay
- EUSTAQUIO. Paanong' nakalikaw ka sa padya
Nga ginahandum?
- TITO. Dili ka magpanghunahona
Nga ako naglikaw, palangga kong' amay.
- EUSTAQUIO. O Diwa! nahangaw-an ko'ng lubhang'
pagpatalang.
- TITO. Ayaw ka magkahadlok, kay ako naghanda na
Pagbaton kamatayon subong sang
kristuhanon.
- EUSTAQUIO. Ano'ng natabo sa imo? Sugiri ako nian.
- TITO. Halos mo ako talikdan, nagsulod sa hulot ko
Mabangis nga Cornelio kag kinuha ako,
Kag ako iya gintugyan sa iya mga taliaway,
Kay ako na'ng ginbut-an hatagan kamatayon
Sa sugong' ginpamatbat ni Adrianong'
halangdon.
Gikan didto gindul-ong nila ako gilayon
Sa isa ka masangkad kag maalwag nga
anpiteatro.
Kag sa among' tion ako didto na sa nakawaan
Nga sang mga katawhan, talutog nalibutan.
Nabatian ko ang ngurob sang di maisip nga
leon
Gikan sa napanakpan nga mga lungiblongib.
Dinapat ko sa duta lamhad kong' mga tuhod
Kag sa Diwa nanumdom. Ang balaan Yang'
ngalan
Gintawag ko sa mainit, luhaong'
pangamuyo...
Ginbuhi ko'ng paglaum, kag malapit nakita
Ko na ang puloy-anan sadto'ng mga
matarong.
"Batuna'ng ulipon mo, — mainit ko
gintuaw,—
Kag batuna'ng pag-antos sang akon nga
kabuhi.

Ginatugyan ko sa Imo, Diwa, mahal nga
amay ko

Kag ang akon kalag batuna sing may
kaalwan."

Ini ginhambal nakon, kag ang mga taliaway
Nagbukas sa duha ka leon sang mga pintal
Nga mabangis dumuksol padulong sa tunga;
Akig ginhulag nila malagbang'
bungaybongay

Kag ang ila mga ikog naghulag nga may
pahog;

Kag nagngulurob subong daguob nga
magahod

Mga gutom lumukso sa sulod sang nakawaan.
Ngipon kag kuko nila pinakita sa akon;
Apang pag-abot sa akon, wala sila maghalit,
Nga ila ako gin-angga sing tuman kalulo.
Kag sila nagmabuot kag lunsay mga maanta
Makatlo nga ginsag-id pula nilang' likod
Sing mahinay gid lamang sa tuo ko nga
kilid.

Kag mabuot gintulok nila ako nagpahuway
Humigda sa balas sila nga naghulgsoy...

EUSTAQUIO. Mga butang sang Diwa nga di mas-a
matungkad!

Ikaw sa mga leon ang nagapahagop;
Ilang' tagipusuon sa hambal mo gahumok
Kag sa mga banyaga ginapatig-a mo man!
Sining' katingalahan, tahura'ng Ginuo mo
(*kay Tito*)

Kag pasalamatia Sia kay ikaw ginlwas Niya.
Bulag nga Roma! Buksi nadulman mong'
mata

Kag kilalaha'ng Diwa sang mga kristuhanon.
Apang, sugid ka, paano ang imo pag-abot?

TITO.

Kabilugan sang banwa sa hitabo nagdayaw
Kag dalidali dayon ako man ang tumindog,
Nga kumadto padulong sa mga nagabantay
Mga ganhaan nga ayhan tungod sa imo,
amay ko,

Ila ako binayaan. Kag nagkadto ako sa imo
Sa matadlong nga alagyan. Tumana,
Ginuo ko,

- Butang nga luyag nimo (*nagatangla sa langit*)
 Nga ginahalad nakon
 Ang kabuhi ko sa imo.
- CLAUDIO. Luyag sang Diwa nimo
 Nga ikaw hilway kag maayo agud nga sa
 kay Jove
 Mahapos ka magtuman.
- EUSTAQUIO. Sa among' paagi di luyag nga ako malwas.
 Di 'ya ina maluyagan.
- CLAUDIO. Tungod sa ano nga indi?
- EUSTAQUIO. Kay dili sia maluyag nga sa Iya pagtuluohan
 Kami magmalubhaon. O! Tito tulukon mo
 Ang hangaway mong' utod nga si Flavio nga
 sadto
 Akon ginsugid sa imo.
- TITO. Mahal!... matam-is nga utod! (*mahakos sia
 sa iya kag pinunggan sia ni Eustaquio*).
- EUSTAQUIO. Indi mo sia paghakson! Kaaway sia sang
 Dios naton!
- TITO. Kailo man nga Flavio! Utod nga wala'y
 palad!
- EUSTAQUIO. Tan-awa'ng kapintas mo, malubha nga anak!
 (*sa kay Flavio*)
 Dapat ikaw lisuon ni Tito sa iya buhat
 Kag sa nasayran nimong' nag-anta mga
 sapat.
 Tan-awon mo nga'ng Diwa sang kaakig nga
 lakas
 Mabangis nga mga leon amo'ng nagpahagop
 Pagpakilala sa imo nga Sia'ng labing'
 mataas.
 Nagsunod kang' may kaisog sa akon bilang
 taliaway
 Nga wala sing kahadlok bisan sa
 kamatayon...
 Nag-unong sa pagdaog sa inaway, nga
 nagtahod
 Sa nangulo'ng romanhon nga mga taliway
 Kag nagtuman sa tingog sang akon mga
 sugo.

Sa luyag ko tinaya mo'ng bilidhon mong'
 dughan
 Sa pana nga madamol sang mga Partong'
 kaaway,
 Nga subong sa gihapon maisog ka kag
 makahas...
 Kag nian may kinahanglan ako sa imo,
 Flavio,
 Yadto'ng kaisog, pag-unong nga imo tanan
 inutang
 Sa isang' Diwang' tagtuga, kusganan,
 manggagahum.
 Ikaw nagakilala sa akon nga amay nimo
 Kag Flavio, nga malubha, ang gugma mo
 imo ilisan?
 Apang ngaa buyukon ko pa isang' kalag
 Nga gapabungol sa akon maayo nga mga
 laygay?
 Anak nga wala'y palad, halin sa atubangan
 ko,
 Kay di ka magpamati pagbuot kong'
 katapusan.
 Masakit nga panumbong sang imo nga amay
 Nga sang dughan gakagha. Paghalin ka na,
 Flavio,
 Pahilayo sa amay mong' di mo napamatian...
 Kag isiling mo na lang: "Paalam, tatay...
 utod ko..."

TITO. Ay! Flavio...

EUSTAQUIO. May mabakod ka nga tagipusuon
 Sa pagsiling sina? Ayaw pagpatama.
 Ikaw wala sing subong sina nga pagkalubha.
 Ay! pagsabat, sabat, ikaw nga wala'y palad.

FLAVIO. Nagdaog ka, amay ko, kag ako sa tiilan mo!
 (nagaluhod).
 Nahangad ko'ng Tagtuga nimo kag
 nahigugmal
 Diwang' Makagagahum kutob ako bata pa.
 Akon ginakilala. Kon ako iya batunon
 Butkon Yang' mahigugmaon, Sia akon pa
 gid hangdon.
 Mahimo nga batunon 'Ya ako bisan malaot?

- EUSTAQUIO. Huo, Flavio, sa tingog ko Iya ikaw
 napasalig
 Nga batunon ka Niya sa duog Yang' balaan,
 Lamang higugmaon mo Sia sa gugma sang
 anak.
- FLAVIO. Upod sa imo'ng nahandum nga padya
 nahulat ko
 Nga natug-an mo sa akon... Tito, haksa ako!
- EUSTAQUIO. Haksa sia kag kita mapatay gahaksanay!

IKALIMA NGA BAHIN

Nahaunang' Gwa
Si Claudio kag si Flavio

- CLAUDIO. Sa katapusan, Flavio, ano sa imo kabuhi
 Sarang ko mahulat?
- FLAVIO. Naisip ko, mahal nga abyan,
 Nga gahulat sa Langit sa akon duog nga
 matam-is
 Kag hidait nga dayon; apang upod sa akon
 Ikaw imo wala?
- CLAUDIO. Nakita ko'ng amaynon
 Nga kinaalam nagtuytoy sa imo paghangop
 Sa alagyan diin tamayon nimo'ng imo
 kabuhi.
- FLAVIO. Di sa gugmang' nasagap nakon ang
 kamatayon.
 Ang katarungan gaagda sa akon sa amo nga
 isip.
 Kon ang akon amay (ilikaw lang sang palad)
 Magtuman mga sugo ni Adriano ako
 Labi nga magabakod subong isang' bato
 Kag akong' nagabilang sa ilang di mabaluson
 Ang natudlo sang Diwa akon nga
 padayunon.
- CLAUDIO. Apang ining' pagtuo, Flavio, gapangayo
 Sina'ng imo dugo?
- FLAVIO. Ginapangayo nian;
 Apang, tan-awa, Claudio: kon luyag ko'ng
 mag-away

Sa ginsiling ko sa imo, tungod sa isa ka hari
Nga karon ginalisdan kag tungod man sa
Roma

Sa daku nga kaluyag: agumon ko'ng
maayong' padya?

Tungod sini dapat pa ako manginmatay,
maaway;

Kay ini tungod lamang sa isa ka kailo.

Tungod sa Dios kong' gaagda sa akon sa

Iya himaya

Labi pa'ng utangon ko sa Diwa nga
masanag!

Kag labot pa, si Adriano indi makapabangon

Sang lawas ko sa kutkot nga nakalimutan na

Kag di makapuyo sia sa danayng' malipayon

Subong sang ginahatag na sang Diwa sa

akon.

Pabay-i ako magkadto sa aton mga hulot

Agud mahambalan ta ang mahal tang'

pagtuo...

Sa tinion nga inoglumbos sining' akon

kabuhi...

CLAUDIO.

(*Ginsal-utan sia*) Tinion nga katapusan
sina'ng imo kabuhi?

Pagpanumdom ka, Flavio, binagbinaga'y
maayo.

FLAVIO.

Ako nagapanumdom kag nagakasubo gid
Mahal nga abyan nga indi ka makaagum
upod sa akon

Bahin nga malipayon sang bugay nga
langitnon.

Sagapon ta'ng hidait sa balaan nga langit!

CLAUDIO.

Langit di ko nauyonan. Labi'ng gugma ko
sa imo

Sangsa pagbanta nimo, Flavio. Ano kahapdi!

Tungod ginhigugma ta, nagahibi ako nian!

O dughan nga mapintas, dimabaluson,
matig-al

FLAVIO.

Indi tuman katig-a nga sa imo di kabatyag
Sang daku nga kasakit nga akon karon
ginaantos,

Maaliwasang' nagligad nga nagasakit sa
 akon.
 Ayl sa imo pagkatig-a, ako ang mapatay
 Nga di mas-a mahim-ong! Ayhan, buhaton
 nimo
 Ang ginasiway mo nian, kon amo isang'
 kalipay
 Batyagon ko'y matam-is tungod sa imo
 pagbaylo.
 Kon ang kasingkasing mo may gugmang'
 mainit sa akon
 Palunga ang kalayong' gadabdab sa akon
 dughan.

IKADUHA NGA GWA

Si Metelo, si Cornelio kag mga pinanghambal

- CORNELIO. Halin kamo diri, kag ikaw, kay Adriano
 (sa kay Flavio):
 Nasugo ta nga sa iya gilayon ka kumadto. . .
- FLAVIO. Ngaa? . . . sang gumalahom ako napatawag!
 (kay akon nga nakita sa guya n'ya'ng
 malain.)
- CORNELIO. Kag mamangkot ka pa? Nasayran mo'ng
 romanhon
 Indi dapat magpaugtas sa isa ka
 gumalahom?
 Lakat, Flavio, masayran mo ina sa madali
 Kag ikaw maglakat man nga magsunod
 sa iya (kay Claudio).
 (Malakat sila.)
-

IKATLO NGA GWA

Si Metelo kag si Cornelio lamang

- CORNELIO. Nasayran mong' si Flavio gasunod na'g
 gatahod
 Sang Diwang' kristuhanon kag sia isang'
 anak sang kriminal?
- METELO. Bag-o lang nakon ina mausisa;

Apang ano'ng madangat sang lanubong'
wa'y palad?

CORNELIO. Mabuhi siang' kuhaon sa luyo sang amay 'ya
Kag sa iya pagsimba sa aton mga diwa,
Mabalik sia tungod sa pagdayaw ni Adriano;
Labot pa, nga si Adriano may isang'
taga-Atenas,
Nga may pasahing' kaalam kag dunang'
kinaadman,
Matanlas, makabuyok nga
magpangatarungan
Nga mabudlay nila sia nga
pagasumpungon,
Kag sia lugpayon niya sa iya
pamulongpulong,
Nga sa ulihe mauyonan na niya'ng
magsunod...
Kag malayo sa amay 'ya indi takos mahimo
Sa pangabay mamatok kag nga ang
kamatayon
Iya gid pangitaon; buang sia, sa among'
handum.

METELO. Mabuhi pa si Flavio?

CORNELIO. Wa'y ina sa bungog ko!
Kay diutay gapamatok sia sa akon mga tuyo.
Si Eustaquio amo ang nagasumpung sa
akon,
Mapatay sia upod kay Tito di madugay
Kon dayunon ni Adriano ang iya tinutuyo.

METELO. Tungod sa ila, tutuo, gabatyag ako'y kaawa!
Kag ginasakoan mo'ng kamatayon sang
kailo nga mga kriminal?

CORNELIO. Kon sila kriminal
Nгаа nga padugayon ang ilang' kamatayon?

METELO. Ang langit nagaapin sa mga kristuhanon!

CORNELIO. Langit!

METELO. Wa'y mo makita sa kay Tito ina?
Sin-o'ng makapugong gutom sang mga sapat
Kundi ang kusog lamang sang labi ka
gamhanan?

- CORNELIO. Nano ang pag-apin mo sala nilang' malain
Kon sa sina ginsumbong sila kag ginsulatan?
- METELO. Sa among' apin, siling ko, imo sila
ginsumbong.
- CORNELIO. Kag mga salamangka wala mo makilal-i
Nga masunson gabulig sa mga wa'y pagtuo?
Kag makakita ka pa mga katingalahan?
Labot pa, amo'ng luyag sang aton nga
Adriano.
Bisan nga sia mahinay natinguha ko sa
iya. . . .
Nga itugyan sila sa akon kag maghukom
sa ila. . . .
- METELO. Apang nagapati ka nga sila may sala?
- CORNELIO. Amo ina'ng iya luyag: sayod ko'ng nahimo
ko:
Yari sila diri nga may talikala.
- METELO. Ay, nga ulaon nimo dugong' wala'y sala!
O, ka makakulogmat! Ano nga pagbulot-an
Ang yara sa imo, Roma!

IKAP-AT NGA GWA
Si Eustaquio, si Tito nga natalikalaan
kag mga pinamulong

- CORNELIO. Nagsugo ang Dakhari nga sa imo ko asuyon
Ulihe kag mabakod niya nga kabubut-on,
Nga sang kapalaran mo gatakga sing
maathag:
Halad u' kamatayon bala ang imo luyag?
- METELO. Dumdumon mong' matapos sa imo'ng
kadalag-an mo,
Himaya nga matam-is kaupod sa kay Tito!
- EUSTAQUIO. Sa gugma mo'g kaluoy ako gapasalamat
(*kay Metelo*).
- CORNELIO. Gasakit sa akon abyan ang malaot mong'
palad!

- EUSTAQUIO. Tumana'ng katungdanan . . . di 'gahmbal
butang nga wa'y
Sang kalag mong' malikom wala nabatyaga.
Cornelio, kilala ta, akon ta napatawad.
Luyag ko'ng kamatayon sang trono
ginatanyag.
Metelo, ako sugiri, ara si Flavio? Sugid.
- METELO. Yara sia sa atubangan ni Adriano. Apang di
dayon
Nga sia sa kasaypanan kay ni Flavio anuhon
Ang isa ka pamat-od nga angay sa
pamatan-on
Nga maandamon kag maalam. Bayaan ya'ng
batasan
Nga mga masalaypon sang aton natuohan
Nga iya pagabilangon nga dili mapatihan.
Kag ikaw gakabuhi tungod sa Roma, sa inyo.
Sa mahal mong' mga abyan, iban nga
kauyon sa imo.
Kadto ka, kon amo, sa simbahang' balaan
Ni Jupiter, pakita, dakong' halimbawaan
Sang pagkamatuhon.
- EUSTAQUIO. Makasala ako, abyan
Batok sa Diwa nakon kon laygay mo akon
sundon.
- METELO. Si Flavio di mo luyag nga pagpakigkitaan?
- EUSTAQUIO. Makigkita sa iya kuntani ang luyag ko
Sa wa'y pa ako madula kaupod sa kay Tito.
Cornelio, maluoy ka, magpatugsiling ka
man!
- CORNELIO. Eustaquio, ang handum mo, wala gid
kapuslanan,
Kasayod kang' natuman ko'ng sugo sang
korona.
- TITO. O, amay ko! Si Flavio sa aton nagbiya na,
Kag nagabalik sia kay Jupiter pagtuo.
- EUSTAQUIO. Ay! kalain nga huya, pasipalang' mapintas
Upod sa palangga kong' mga anak ginaisip ko
'ginabatak niya ang iya mga mata)
Nga kami, O Ginuo, magabinuyloganay

Kag sa mga tiil mo kami maluluhod.
 Nahandum ko sa atubang sang imo halaran
 Yana nga kalipayan tuhoy sa akon dughan!
 Kag ikaw, Flavio nakon, kalipay ko imo
 binungkag!
 Kag pagtilaw sang dughan ko kon ikaw may
 luyag,
 Sa among' paghukom nimo pinilas mo
 isang' kalag.
 Sarang mo ako masakdag sa imo nga
 pagkaayo
 Sa pagpaumpaw sa akon sa mapait nga
 palad ko. . . .
 Patawara'ng kagha ko, wala ako sing salig
 Sa kailo kong' Flavio, sa imo'ng akon
 panalig,
 Anong' kusog igbaylo sinang' masinulub-on
 Nga dughan kon buligan sang imong'
 kabubut-on?
 Sa imo ako mapatay, ako may kalipayan
 Kon sia ang may himaya didto sa
 kalangitan.
 Tungod sang sala nakon imo ginatugotan
 Agud kuhaon sa akon Flavio kong' nalulotan.
 Di mahimo mahambal ko sia sa among'
 paagi?

CORNELIO. Wa'y pulos pangayo mol!

EUSTAQUIO. Ang tanan antuson ko!
 Batuna'ng kapaitan sang mga pagbatas
 Kag sang akon inadlaw ang silot nga lakas
 Handum 'ya aton tumanon, malakat kita,
 Tito;
 Maabot ang kamatayon, sa eden kita
 makadto.
 Ang dughan mong' mahumok sa Diwa
 ipasaka

TITO. Batasa'ng kamatayon, lisanga'ng may sala.
 Batuna ako! Tungod kay Flavio akon
 nahatag
 Ining' akon kabuhi; tungod sa iya nahalad
 Ko sa Dios pagbatas ko kag pag-antuson
 ko man
 Tungod sa Makaako pasipalang' tanan.

EUSTAQUIO. Kon may kasingkasing kang' mabakod kag
 maawaon (*sa kay Metelo*).
 Isiling kay Flavio ko, sa hilawng' kamatayon
 Nga sa iya di-pagbuylog sa amon ako
 gakagha
 Kay ako upod kay Flavio malipay nga
 madula.
 Kon sa Diwang' maawaon ikaw ang
 manawag
 Patawaron ang akon masalaypong' kalag,
 Dumdumon mo si Kristong' gamhanan nga
 matuod,
 Isang' iloy, amay kag isa nimo ka utod
 Nga gahulat sa langit sa imo sing wa'y
 langan.
 Tito, tiil mo hulaga, nga ginasakitan
 (*ginadala sia kag nagalakat*).

IKALIMANG' GWA

Si Flavio kag mga pinanghambal nga nagalakat

FLAVIO. O amay ko... pagdulog!... Ngaa may
 talikala ka
 Galakat ka'y madasig? Diin ka makadto bala?

EUSTAQUIO. Sa langit.
 Kag diin ikaw makadto, kalipay kong'
 matam-is?

FLAVIO. Maupod ako sa inyo, maantos sang
 kamatayon.

EUSTAQUIO. Mahal ko, tunay ayhan?

FLAVIO. Makahalawhawng' tanyag
 Sang padya kag panug-an, pagdayaw,
 katarungan,
 May kaakig nga hulag, tulok nga
 halangaw-an,
 Kon lamang ang kaayuhan akon nga
 dumdumon
 Ako makapangindi. Apang Dios nagdaog sa
 akon
 Kag gilayon naghandum kalag kong'
 mapatay;

Magpuyo sing matawhay, sa hidait may kalipay,
Nga gaamba sang pagdayaw sa tutuong'
Tagtuga.

EUSTAQUIO. Nalanas mo'ng dughan ko, mahal nakon nga Flavio.

Si Eustaquio nahadlok tungod lamang sa imo.

Sa mainit nga kalipay gakurog na'ng dughan ko,

Sa pagtan-aw nga pat-od hugot manginmatay ka.

CORNELIO. Mga diwa wala ka, nagatuo?

FLAVIO. Sang Roma?

Natuohan ko'ng sang duta matuod nga Tagtuga,

Sang hidait kag away nagagahum nga Diwa. Luyag kong' mapatay kag mag-alagad sa iya.

CORNELIO. Talikala takdi sia, kari, mga taliaway
(*Mapakara sila*).

FLAVIO. Katam-is batyagon ko! Talikala kahumok!

EUSTAQUIO. Kinuha man gid nila masubong' mga silot; Sa akon tagipusuon ang dugos gasagahay. Pat-od nang' makita mo, O Diwa'ng mga anak ko...

Sa Diwa ginhimo mo'ng mapait kong' hilibion

Dagaya nga pag-agum sang kaanyag nga langitnon,

Nga gapuno'y himaya dughan nga malipayon.

IKAN-UM NGA GWA
Si Cornelio kag si Metelo

METELO. Wala pa mahibal-i inang' ugali sa Roma, Kay ila ginabaton malipayo'ng pamatbat Kag ila naluyagan kon sila magtaliwan... Matawhay nga natulok nila'ng tiglumbos nga tion

- Ayhan isang' kalag sa ila'ng nagatuytoy,
Mataas nga kalag sa gahum kag kusog.
- CORNELIO. Ikaw nagasayop. Ang mga kristuhanon
Nagapaisug-isog kay ila ginahandum
Kabantugan nga maisog. Kon nahibal-an
nila
Ang pagpanginmatay, ako makagahum
man...
Ako sa katapusan nagdaog sa mabangis
Nga may luyag magkuha sa akon sang
korona.
- METELO. "Madasig man mahulog ang madasig
sumaka."
Ang palad dili dayon kag gikan sa mataas
Nagatagbong sa tawo sa buho nga madalum.
- CORNELIO. Masunod kay Adriano, ako'ng nahauna
Kag ako magamando sa ginsugdan nga
inaway.
- METELO. Kon kaaway mo nahulog, ikaw nga nagasaka
Patiha'g magpanumdom sa pagkahulog nimo
Sa palaabuton nga adlaw.
- CORNELIO. Sanglit ako wala
Sing madamo nga manggad, wala ako
mahadlok
Nga ila ako hulugon sa tuman nga kusog.
- METELO. Amo ina ang pagdalang sang mga
katawohan
Nga sa ila kaugalingon bulag makaluluoy.
Sa palad sang iban kita mahinukmanon;
Apang mga bulag sa aton kaugalingon.
Ako sang dugo niya, Cornelio, kriminal,
Kag indi nakon luyag nga sina mamusingan.
- CORNELIO. Amo ina'ng pag-isip mo, kay ang
kamatayon 'ya
Sa imo balatyagon nagatuga'y kaluoy.
Gabatyag man ako sing mga paghinulsol...
Apang si Adriano gid amo ang may sala.
- METELO. Apang kon may sala ka kag wala ka
mahadlok,
Dili ikaw nahadlok kay Adriano?

IKAPITO NGA GWA

*Si Adriano kag mga pinamulong sa mga hukom
kag mga pari*

- CORNELIO. Nalwas sa katapusan pagbuot ni Trajano,
Kag nalakip subong man dungog sang mga
diwa.
- ADRIANO. Apang indi ang mga tinaga ni Cornelio
Bisan iyang' pag-unong. Tungod gani sina
Tanan nga ginsakupan sang agilang romano
Ang imo butangbotang ginpanghimutig
niya;
Kay halos mahibal-an sang mga Tagpangulo
Sila ang nagtulog-an papatihon si
Eustaquio.
- CORNELIO. Halangdon nga Dakhari, kay Jove ako
gasumpa
Nga sila nangahas hinay sa imo pagsumbong
Pagbutang kay Eustaquio sa isang kasal-anan
Kag napasalig nakon sa imo nga luyag nila
Nga pagasaksihan ang iya kamatayon...
- ADRIANO. Butigon nga malaot ginpasakoan nimo
Ang ginpangayo nila nga amo nga pagsilot,
Suno sa siling nimo pagbuot ni Trajano
Imo pagatumanon sa imo gid kamot;
Apang, wa'y sapayan gaduhadoha ako...
Luyag nakon makita nga imo ako tumanon
Sing nagakalaigo sang paghatag ko sa imo
Kay Tito nga wala sing mga kasulub-on
Agud imo sia ihatag sa iya amay,
gintuman mo
Ang ginsug ko sa imo? Mapintas,
malubhaon
Ang imo ginsiling madumdoman pa nimo?
Tubtob diin mo gintuman sa imo ginsugo
nakon?
Ang akon mga sugo wala mo pagtumana?
- CORNELIO. Ginuo, anano na, ining' pagduhadoha?
Di ko mahangpan... sa iya nakighambal
ako

Sa imo nga mga sugo... Apang nalimtan
ko na,
Ano pa'ng pagdumdom ko?

ADRIANO.

Kon sa painuino nimo
Ina wa'y matanum, panumdoma'ng sayop
Mo nga makakulogmat nga imo ginpasud-o
Si Titong' wala'y palad nga sia magpamatok
Kay Jupiter, sa Roma nga saimo pagtuo
Sarang matago sa akon! Sala mo akon
nasapwan,
Labot pa'ng paglupad mo sa akon nagatuad.
Imo sa gilayon dapat mabatyagan
Kag makita nga'ng krimen sa imo
nagapabug-at.
Si Tito wa'y sina maghambal sa akon, sia
Gahigugmang' gadayaw masubong'
pangabuhi kaluyag
Nga sa tuman kapintas bag-o mo lang
ginhalad
Sa mga halaran sang diwang gutom sa dugo.
Kag ikaw gapakita ng sa akon mainunungon
Nga sa ila gapasud-o magsikway sang gahum
Sang mga diwa. Samtang madamong'
mangungulo
Gahulat patawaron gikan sa kaluoy ko,
Ikaw nga isa lamang nagtindog nga
naghikot
Kon sa ano mapadasig sa ila ang pagsilot...
Tuga ini sang di-tunay nimo nga
pagpangapin
Naghatag sa Dakhari sing libog nga kapin;
Nagalaum ikaw nga sa imo akon isalig
Sakayan kag gahum sang malapad nga
pungsod
Kag bantog mong' larawan mabutang sa
akon kilid
Sing tuman magasidlak kag halangdon nga
tuod...
Apang ikaw tugtan ko, tungod sa imo
kakahas,
Nga ikaw magsakay nga nian magdikalas
Nga sa Ostia ka kumadto tungod sa imo
sayop

Magbatas tubtob san-o mapintas nga
 pagtapok.
 Didto dili ka na gid makahalin, tungod
 Wala ka'y kapahwayan, kag di ka
 makatumban
 Sa Roma banwang' maanyag kag di mo man
 maaguman
 Manamit nga pagkaon kay dili mo gintuman
 Ang akon mga sugo.

- CORNELIO. Patawara, ako
 Ginuo, napangayo ko ang kaluoy nimo. . . .
- ADRIANO. Maibugon, lakat, halin ka diri sa akon.
- METELO. Ginuo, ikaw, matarong, kag isang'
 maluluy-on,
 Kay ang paagi mo subong sang isa ka
 gamhanan.
- ADRIANO. Kag Metelo, panumdom kag dili ka
 magbatyag
 Sang kaibog kag sang handum sang isa ka
 tawhanon.
 Tan-awa si Cornelio nga magpatay may
 luyag
 Sa iya gid kamot sang mga mainunungon,
 Nga tungod sa paglubha nagaantad sa
 simbahan.
- METELO. Matuon ako, Adriano, sa imo halimbawaan.

KATAPUSAN NGA GWA

Si Claudio kag mga pinamulong

- ADRIANO. Diin ka maghalin, Claudio? Ano ang
 balita, mo?
- CLAUDIO. Si Eustaquio, O Adriano, napatay nga
 kaupod
 Sa iya mga anak tapos ang sakit nga
 matuod.
 Dili nakon masugid hitabong' katunayan.
 Ang banwa nakahaya sing tuman nga
 natandog,

Makita'ng mga bata nagkadlaw malipayon,
Matawhay ang nawong nagbaton
kamatayon.

Balatyagong' matam-is sumulod sa akon
dughan.

Nagpangadi tinanyag ni Tito sa tagpugot
Iyang' liog nga maluspad, matam-is
nagyuhom

Nautas iyang' ulo, tumadlong matahum
Sa kusog sang salsalon sa kamot nga
mapintas.

Sang amay gilayon ginpulot kag ginhadkan
Sa malulong' pag-angga nga sa nawong
makita.

.....*

Mainit gapangamuyo sa mahinay nga tingog.
Ang matahum nga ulo ni Flavio, abyan
nakon

Nagbulag sa iya lawas sa amo man nga tion
Naghibi nga nagtulok ako sang duguon
Nga hitabo, nga'ng banwa subong man nga
naghaya.

Si Eustaquio umupod sa ila masadya'g
malipayon

Sa lakas nga kaisog ang kabuhi ginhalad
Sa kalayo'g salsalon sa amo man nga palad
Matan-aw mga anak 'ya sa langitnong'
himaya.

Mapatay luyag ko man pagtan-aw sa ilang'
tuman

Ka pagkamainunungon, sang sila akon
makita

May guyang' gayuhom, nagabatyag hidait
Pagbatas nga may kaisog sang lakas nga
kasakit.

Kalulo nga larawan isang' pagpasugot
Nga may kalipay! Sa akon sing daku
nagpabatyag

* Diri nakulang ang isa ka dalan; ang isip kag ang santu nagapasayod.

Nga si Flavio, si Tito, sa matam-is nga
tingog
Sila nagsiling sa akon: "O Claudio, kami
sa imo
Nagapalangadi. "Pana nga mataliwis
Sa akon tagipusuon matalas nagdulot.

ADRIANO. Ang pagbuot ni Trajano kag Corneliong'
mabangis
Nagpabulag sa Roma sang isang' tawong'
maisog.
Isa ka kristuhanon nga sinang' pagbulot-an
Nagtamay. Nakasub-an ko gid nga ako
nagtuog;
Sa among' pagtuluohan; ginakasub-an ko gid
Pagtuman sang sugo ko ginpilit nakon sia
Nga sia akon ginpapati sa diwa nga
gamhanan,
Pagpati nga kumoha sa akon sang
isganan
Nga Tigpunong' bumiya sa sakop yang'
naglapta.

CLAUDIO. Ang matuod, sila di bagay kaluoyan
Sina bagay kita aton... gamhanan gid
nga Diwa
Galuntad, nagamando, maawaon
gadumala....
Sa iyang' luyo madangat man isang'
kinabuhi.
Kapagkabakod nga aton nakita ang madamo,
Nga kristyanong' nag-antos, may luyag nga
nagpaulog
Sila sa kamatayon: sina gapadungog
Sila sa Diwang' himpit, Diwa nga
kristuhanon
Nga amo ang taghimo sang Ulogan nga
putli!

— KATAPUSAN —

—oOo—

KUNDIMAN KAG KUNDIMAN⁽¹⁾

Sa Sidlangan nga maanyag — Diin gamuklat ang adlaw,
 May dutang' matahum — Puno sing kalailaan
 Talikalang' mabakod — Sang malupig nagapos.
 Ay, yana'ng akon Pungsod, — Pungsod sang akon gugma!

Kasubo sang kabuhi — Malayo sa imo sabak!
 Wala'y silak kag gugma — Lwas sa imo kapatagan!
 Ang silak wa'y dagangdang — Masubo'ng kalangitan...
 Kailo akong' mapatay — Kaanyag mo di makita!

Sa mga ubay sang Pasig, — Gatubo mga kahoy
 Nga sing lawas mabakod — Kag bugana sing landong;
 Sa lunhawng' mga dahon — Ang silak nagahampang,
 Sa kalag nagahatag — Katam-is nga wa'y tupong.

Sa Sidlangan nga maanyag — Diin gamuklat ang adlaw,
 Pungsod kong' ginasimba, — Puno sing kalailaan,
 Sa salsalon gataghoy; — Mapatay nga ulipon.
 Bulahan yadto'ng tawo — Nga sa iya makahilway.

⁽¹⁾ Ini nga malip-ot nga binalaybay sinulat ni Rizal sa tinagalog kag ang kinatsila iya ni Dn. Epifanio de los Santos Cristobal.
 Wala sing balita nahanungod sang pat-od nga tuig sang sulaton ini nga binalaybay.

Suno sa "El Dia Filipino" sang ika-30 sa Disyembre sang 1921, ang tunay nga huwad sini nga sinulatan isa sang mga tinipon ni Gg. Epifanio de los Santos. Ang isa ka huwad sini nga binalaybay sa tinagalog naggwa sa pamihak 15 sang sinambit nga tangkas sang Dia Filipino.

SI CERVANTES SA ARGAMASILLA DE ALBA⁽¹⁾

Malinong ang gab-i nga may katawhayan,
 Sa langit ang bulan nagapanglagulad,
 Kag sa malang' Mancha nga may kabukiran,
 Sang silak sa patag sia nagapalapnag;
 Malinong nag-agi dupoyng' ganguyngoyan
 Sa may mga bulak, sang Abril tinanyag,
 Daw mahal nga dulot; sa mingaw nga tuman
 Naghipos ang pispis, nagkigas sang kalag.

Sa amo'ng tion nag-agum duta'y katulugon,
 Nga dili mahamtang sang Kinaugali naangga,
 Kag daw ginpatulog apyan nga bulong
 Kalipay nalimtan niya kag ang kagha.
 Isang' tawo lamang nga dili mationg
 Sang tuman kaluspad nga kaanyag naglantaw
 Sa luyo'ng salsalon nga siklat, kag subong
 Nalumos sa batyay nga mga kamingaw.

Sang silak sang bulan, mahinhin yang' agtang
 Mahugmay nadigos, may bugal nabatak,
 Kag sa iya panulok mabaskog gapaang
 Kirab sang wani buhi, nagadabdab:

⁽¹⁾ Sa sini nga matahum nga binalaybay, si Rizal nagapakita sang iya kalantip sa takos nga kinatsila kag sang iya mataas kag pinasahi nga balatyagon sa pagka-mamalaybay. Ginasaysay niya ang mga pagbatas ni Miguel de Cervantes Saavedra sa bilangoan sang Argamasilla de Alba, ang iya mga handum sa kahilwayan sa pagtan-aw sang kalibutan sa lwas nga nagalabay sa atubangan sang iya mga mata nga iya ginalantaw sa mga rihias, ang paghilabot kag pagtabang sang diwatang' Silfa, ang matahum nga hambal nga iya sini ginapatuhoy kay Dn. Miguel de Cervantes Saavedra, nga sinambit ang mga butang sa mitolohiya kag sa maragtas, kag sa katapusan kon paano kay Don Miguel bumalik ang iya kalag nga nalipong kag nahimo nga isa ka gadya nga wala'y kamatayon nga tag-sulat sang Don Quijote de la Mancha, ang Tawo nga may Masubo nga Dagway.

Ini nga binalaybay may kabilugan nga 295 ka dalan nga tinaggulo'g-isa, tinaggulo'g duha, tinag-apat, salakot kag tinagwalo ka kunla, (sa tunay nga huwad sa kinatsila).

Ang Argamasilla de Alba isa ka diutay nga poblasyon sang Alcala de Henares, puok sang Ciudad Real, nga ang iya mga pumoluyo nga indi magkapin sa tatlo ka libo nagapanghimo sang mga argamasa ukon kinihad nga semento nga ginagamit sa pagpatindog sang balay. Dira maghalin ang ngalan nga Argamasilla de Alba.

Kag subong masunson pagbutlak sang aga
 Ginapanas lambong pula yang' diwata
 Silak yang' masilaw subong kasulub-on
 Kumbong nga madamol guya ya nagtabon.

Iya ayhan ginatan-aw karon yang' kamingawan
 Labi nga masubo, mapait sa kahapon
 Gapalibog dinumdom ang isa ka larawan
 Larawan nga ginpanas sang hilawng' kamatayon.
 Ayhan nagaginhawa nadumduman ya'ng angga
 Sang iloy (nga patay na) hibi 'ya kon madunggan,
 Ukon malulong' awit nga sadto sang sia bata
 Pa iya nabatian sa subang' gadalagan.

Ayhan ginapaantos painuinong' pilason
 Sang damgong' mabulakon nga sadto iya nahuptan,
 Di mabulong nga kauhaw sang himayang' dalayon,
 Sang kalag 'ya kuntani buot paumpawan.

Sin-o'ng kasayod kon sia sing kataka gabatyag
 Dugo ya wa'y pulos naula, sa pagpanumdom,
 Mahisang' kalibutan sa kapintas nga sagsag
 Sang malaut nga kuta sia ang pagapaagumon?

Ang dungog 'ya, sa kaakig pagpasipala sa iya
 Subong maitum nga unos mapakigsumpong ayhan,
 Kag sa ugat niya gasindot kaisog nga nagabaga
 Sa dughan 'ya gangurob nga daw pulang' bolkan.

Ang mabatyagon ayhan nga kubos yang' bituon
 Gabaton nga may pailob, sa tunay nga pagtuman,
 Ang bibig 'ya gakibot sang putli, magayon
 Kristyanong' pangamuyo sa iya kasakitan?

Ang iya panulok
 Sa Langit gatangla
 Sang isang' himaya
 Nagapangita.
 Kailo nga wani
 Nga sa pagpaumpaw
 Sang iya kamingaw
 Nagatinguha!

Nabutang tanan
 Sa tunga'ng kalimot
 Iyang' hibubun-ot,
 Iyang' hilibion.
 Apang nabatas
 Niya iyang' kasakit
 Mapintas, mapait,
 Nga may kaisugon.

Subong sang pagkumod
 Nga may kanagaynay
 Matin-awng' busay
 Sa iyang' pag-ilig,
 Amo'ng pagpahayag
 Sa iya panghayhay
 Nga hungaw, mahinay
 Sang iya kasakit:

Malipayon yadto'ng sang duta gabiya
 Nga wa'y kakilala mga kasisit-an,
 Kag sia magasaka tuhoy kalangitan
 Nga daw alibangbang gabatyag himaya!

Ay! nga kainanay sining' paghimugto
 Nagakabuhi nga lumos sa kagha,
 O, kabuhi nakon, sa karon pagkunta
 Tagipusuon ko, dulogi'ng kibu.

Ining' pangabuhi nga pagkasubo
 Kalipay kag palad kon mahawalaan,
 Kag labi na gid kon makalimutan,
 Yadto'ng naunay lamang sa iya nga pagbakho.

A, kay matuod man! Ang akon panaghoy
 Tama kakubos sa bibig mawala;
 Kag sa tinion sang akon hiwasa
 Sin-o'ng napilasan sang akon pagnguyngoy?

Ang matahum nakon nga dalamguhanon
 Isa kag isa madasig nawala
 Mga ambahan nakon nga puno'y himaya
 Ay! karon nahimo mga nguloynguyon.

Sin-o'ng, subong sa imo, nga puno'y kasadya
 Malupad, mahagdo mga kabulakan
 Gahigugma'y putli kag may katam-isan,
 Kag mag-amba sa ila sang kagha mo'g gugma?

Kon abi ako tingog nga katingalahan
 Sang isa ka talon nga makahalawhaw,
 Ako magamba sa gab-i kag adlaw
 Luyo'ng suba'g sulog nga nagaambahan.

Ang sapatsapat nga mga pakpakan,
 Nga gaagum matam-is kalwasan sa patag,
 Kag ang mga kanding nga may mga duag,
 Sa hilamong' lunhaw nga dira gahampang?

Ay, tanan sila mga malipayon
 Sa akon sa dungog ko kag sa akon kalautan.
 Madaot nga aligutgot sang mga katawhan,
 Dumot nga malain, labing' malubhaon!

Ginahingabot bisan diin lamang,
 Bisan diin lamang kailo'g wala'y palad
 Anano'ng sa duta sa akon gahulat,
 Kundi'ng kalinong sang maayong' lulobngan?

Ginasapak man ayhan ang akon nga pag-antos
 Sining' kalibutan nga bulag, malaot?
 Ginapamatian kailong' hibubun-ot. . . .
 Sang nakalimutan nga tawong' kubos?

Labi sa tanan, ikaw. . . . dakong' pungsod,
 Ang España nakon nga makagagahom,
 Kon ako sang kagha paglumsan kag patyon,
 Wala mo pagdungga taghoy kong' matuod!

Siling nga naghipos kag naghibubun-ot
 Ang iya kalag nga may kasakitan
 Kag duhang' tulo nga luha nagdalan
 Sa iya mga pisngi sing tuman kalulot.

O ikaw, kagab-ihong' makatalanhaga
 Nga sang wala'y palad ikaw nangin-abyan,
 Kag ikaw gatago mga kasakitan
 Sa tunga'ng kasanag adlaw nga wa'y dagta;

Isugid kon diin mahinay nawala,
Yadto'ng mga luha, nga sang dupoydupoy,
Sang iya kuyos iya nga gin-angga
Sing puti'g pula lunsay nga nalugom?

Ayhan isang' anghel nga sang kalipayan
Naghatag sina sa diutay nga bulak,
Agud sa pagbutlak isang' kaagahon,
Mangin-pahamot iya nga himuon.

Sila ayhan nagsaka sa dambana
Sang Dios sa tunga'ng mga tulalay
Subong mahipos pangading' mainit
Sang isang' tinugang' ginapigos.

Sa paglupad nga may katahuman,
Sa hangin nag-agi sing madasig,
Sa tunga'ng malulot nga ambahanon
Makatilingalang' panan-awan.

Maputing' panapton nga puno
Sing nagabanaag nga kasilaw
Gaputos lambong yang' kawayanon
Nga wala pa gid sadto makita.

May puning' lawrel ang iya agtang
Nga nagasidlak subong sang adlaw
Kag ang lira, nga iya ginakuskos,
Ang mga banting lunsay bulawan.

Puno'y kabuhi iyang' panulok,
Puno sing ulay nga paghigugma,
Nga'ng putli niyang' mga kasanag
Nagabihag sang tagipusuon.

Nagadabdab nga asul sang Langit
Sa iya mata ginbutang sang Diwa,
Kag ang iya nga mga buhok
Binuboan bukbok nga bulawan.

Kapula sang mga bibig niya
Pagahisaan sang mga bulak,
Sia ang pinakaali sang Venus
Diin gapugad ang paghigugma!

Nag-abot, sa diin ang wala'y palad
 Gahugsoy sa kalaot gahaya,
 Ang larawan nga makailila
 Nga'ng guya malulo kag maanggaon:
 Naunay sia pagtulok kag bumatyag
 Nga nag-untat iyang' kasakitan
 Mga kalisod 'ya iya nalimtan
 Kag nagbalik linong nga dugusnon.

Kag malulo katulad sang nguynogoy
 Sang lirang' mahumok kag matam-is,
 Sang kahagugma nga nagatangis
 Sa kutkot sang iya pinalangga;
 Ang mga paningog sang diwata
 Nga napuno sing mga katuyom
 Nadunggan sang kailong' masulub-on
 Sa katingala nga may himaya.

Miguel. . . Miguel ngaa ang imo nga kaisog
 Nalupig sing subong sa daut sang palad?
 Kon sa Libano ang *sedro* gasupok
 Sang unos mabaskog nga mga paglahad
 Kon batong' matig-ang' nabunal makusog
 Sang lawod sa tingog sang mga panghanggab
 Sang *triton* nga naakig, gabangon gabato,
 Ngaa'ng wa'y malutos mong' wani gabakho?

Al sin-o ka ayhan makaililang' bayhon
 Nga sa tingog nimo paglaum ko mabuhi,
 Pulong ni Miguel; daw pulang' kaagahon
 Galipay sa duta kon sia ang sumili?
 Ikaw bala'ng nasimba ko sa damguhanon,
 Maanyag daw diwata nga didto natari
 Sa tagum nga langit, ukon limbong lamang
 Nga sing kalubhaan sa kagha gadugang?

—Ako ang anak sang bulak tagtuga,
 Mga busay, patag kag mga hasmin,
 Ako ang nabun-ag nga'ng silak dala
 Nagtubo sa Eden nga mga hardin.
 Sa may salig sa akon dulot ko'ng kasadya,
 Kaupod ko'ng pakpakan mga Serapin;
 Kag sa akon pagwas-ag puni'g kagayunan
 Ginapatahum ko ining' kalibutan.

May panahon anay katulad sang maanyag
 Nga bulak naghatag ako sing kalipay
 Sa duhang' langitnon nga maghigugmaanay
 Nga hari kag hara sang mga binun-ag.
 Apang, ay wa'y halong sang agang' dumilag
 Si Evang' sa tanan may himayang' tunay
 Naganyat, lumag-ok hilu nga mahalit,
 Gani sa amay ko ako ang bumalik.

Akon ginpabatyag didto'ng sa sumpungay
 Sa dayaw'g himaya nga amba nga balaan
 Ni Amram sa iya anak, nga'ng lakas yang' kaaway
 Pinayaob sang Diwa sa iya kadalag-an;
 Akon si Jeremias tingog ginhatagan
 Nga sa handumanan sang Sion 'ya tinan-ay,
 Tumunog ang lira ni David nga putli
 Pagpatingog diosnon yang' ambang' hamili.

Nadunggan ko'ng sumbong mo tungod sa Palad
 Binuksan ko'ng libro nga nagapabatyag
 Disonon nga kahadlok; didto nasulat
 Palad mong' malaot nga malain sing duag
 May palasilungan sa imo paglakat
 Nga makita nimo sa imo natagtag;
 Pagasumpungon mo palad masulub-on
 Nga daw manog-away nga tagumatayon.

Pamihak malagpad kag dili mawala
 Sulaton ko sa imo sa akon lingkuranan
 Kag mangibabaw ka sa mga binugna
 Kon sa mga gamhon ikaw ang tugasan:
 Sang maragtas dal-on sa iya dinagna
 Silak mong' balaan kag ang kalangitan
 Magamakitid sa imo kabansagon
 Sa sanag sang adlaw labing' masilakon.

Gani, Miguel lihok, kag isip mong' maathag
 Iloy sang kasanag, nga iwag sa imo banwa
 Lwasa ang kadam-an nga salangisag
 Kag lipon nga itum huksa sa mata.
 Kag subong madamol nga gal-um, palukpa
 Gadabdab nga linti sa imo paglupad
 Agud nga mahulog ang dios sang kabuang
 Kag magatubod kalipayng' balaan.

Siling n'ya'g kumaphad nga daw diosang' maanyag
 Nga sa iya pagbiya tingulong' troyanhon
 Nagwas-ag matuyom nga amyon kag kasanag
 Didto sa mainit dutang' aprikanhon:
 Agi 'ya nagbilin banas nga masidlak
 Madasig, kag kaisog kapin nga tawhanon
 Kumawas sa dughan ni Miguel nga maidlak
 Sa guya sang kagha niya amo'ng nagtulak.

Ang Sidlangan nagapulapola
 Ang banagbanag gayuhom maaga
 Nga amo'ng masili nga panguna
 Sang iyang' pagnasnas nga balaan
 Nga sang kaagahon kaanyagan.

Ang mga bulak nagabuloskag
 Kag nagabaton lab-as nga bunyag
 Nga sang kinaugali natanyag
 Nga sa pagdagangdang na sang adlaw
 Sang ila kaanyag gapadalawdaw.

Ang pispis sa huni nga matuyom
 Gayaob sa sanga diin sia gatungtong
 Sa adlaw, nga sang init gapasulong
 Nga sang tun-og amo'ng nagatiti
 Sa hilamon maanyag nga kasili.

Ang iya sang busay alambahon
 Gabuylog sa inawit sang kaagahon
 Nga mapamatian sing matam-ison
 Ang maathag kag maanyag yang' huni
 Nga sa isip galipay sing labi.

Hangin gahampang sa latagon!
 Sang gab-i nga madulom ginbalon
 Iyang' mga kagha, kasulub-on
 Kag sa baylo dugusnon nga kadlaw
 Nag-abot buylog sa putling' silaw.

Subong man si Miguel nagkalipay
 Sang masaksihan ya'ng kinasadya,
 Adlaw ng' maanyag sang makita niya
 Pagdumdom sang larawan, nalipay,
 Sadto'ng madulom nga gab-i sa iya.

Kag gikan sa isip niya nga mauya
 Naggwa ang suga, isa ka dabdab,
 Nga nagpainit sang dugo niya;
 Ang wani sang dughan 'ya sumidlab
 Kag ang kasanag galibot sa iya.

Subong sang diwadiwang' dalayon
 Ang iya panulok may kasili,
 Sampat lang nga kainit nga langitnon
 Katulad sang silak sang kaagahon
 Sang bug-os yang' lawas gapaputli.

Mabuhay ka tawo nga gamhanan!
 Mabuhay kinaalam mong' manggaran!
 Nga sa mangitngit nga bilangoan
 Gindulot mo'ng imo binuhatan
 Nga ginadayaw sang kalibutan!

Tipik sang Isa ka Binalaybay ni Dr. Rizal

Sa akon Tagtuga ako nagaambahan;
 Sa akon Ginuo, sa Makagagahum
 Nga nagpauntat sang akon kalisdanan;
 Sa Maluluy-on
 Nga naghatag sa kagha kapahuwayan.

Ikaw, Diwa, sa Imo kagamhanan,
 Nagsiling ka: Mabuhi ka! Nahimo;
 Kag kalwasan ako Imo hinatagan
 Kag kalag nga sa maayo ginpatuyo
 Subong panuytoy tumod pa-Aminhan.

Gintuga Mo ako gikan
 Sa balay, ginikanan nga dungganon,
 Kag sing Pungsod ako imo hinatagan:
 Matahum, manggaranon wala'y tulong
 Bisan wa'y manggad, kulang sa paghalong.

(Gikan sa "Documentos Rizalinos," p. 80)

ANG BAG-ONG' TUIG
(Tipik)

Gikan sa kaidadalman sang dinag-on,
sang limbo nga wala sing katubtoban,
ako naggwa, ako'ng bag-ong' panuigon
nga nag-abot karon sa kagamhanan.

(Suno sa panaysay ni Dr. Leoncio Lopez-Rizal)

—oOo—